

II.

**AZ OSZK GYŰJTEMÉNYEIBŐL
ÉS TÖRTÉNETÉBŐL**

Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását?

BERLÁSZ JENŐ

*Memoriae
Prof. Alexandri Domanovszky
sacrum*

A bécsi, a pozsonyi és a pest-budai sajtó csaknem egyidőben, 1802. augusztus végén és szeptember elején adott hírt arról, hogy SZÉCHÉNYI Ferenc gróf, az országszerte ismert mecénás, sajtószertűen Magyarországra és kapcsolt részeire vonatkozó, muzeális jellegű könyvgyűjteményét, királyi jóváhagyással „*a Magyar Haza közhasznára ajánlotta és ajándékozta*”. Közölték a hírlapok azt is, hogy a tékát — amely könyveken kívül kéziratokat, metszeteket, térképeket, címerrajzokat és becses éremgyűjteményt is tartalmazott — a gróf a maga költségén további régi szerzeményekkel, ún. köteles példányokkal fogja gyarapítani. Kiderült a közleményekből az is, hogy az új bibliotéka az alapító által kinevezett, de az egyetemi pénzalapból fizetett három főnyi személyzet kezelése mellett, Pest városában, a JÓZSEF császár által eltörölt pálosrend kolostorában fog az érdeklődőknek rendelkezésre állni. Mindezen felül még azt is kötelességének tartotta a sajtó megjegyezni, hogy az intézmény létrejöttében kiváló része volt „*József nádorispány hathatós közbenjárásának*” is.¹

Néhány hét leforgása alatt e hír az ország minden részébe eljuthatott s a társadalom művelt köreiben nyilván nagy érdeklődést keltett. Feltehetőleg a közönség keveselte a hivatalos hangú közleményekben foglaltakat; többet kívánt volna megtudni. Szerették volna közelebbről is, konkrétan megismerni a gyűjteményt, hogy fel tudják mérni a jelentőségét. Erre nem sokáig kellett várniok. Csakhamar ez is nyilvánosságra került.

SZÉCHÉNYI ugyanis röviddel a sajtótudósítások megjelenése után a téka állományáról készült s már korábban (1799-ben, ill. 1800-ban) kinyomtatott katalógusát közel 500 példányban megküldte az ország érdekelt intézményeinek, úgyszintén a szellemi élet legkiemelkedőbb képviselőinek. Nem feledkezett meg arról sem, hogy a Magyarország iránt érdeklődő külföldi személyeknek is eljuttasson közel 100 példányt. A tisztánlátás lehetősége most már s még inkább a következő években, 1807-ig — amikor a katalógus pótkötetei is szétküldésre kerül-

1. KÓKAY György: *Nemzeti Könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli magyar sajtóban.* — *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* [a következőkben: *OSZK Évk.*] 1961—1962. Bp. 1963. 271—276. l. A JÓZSEF nádor szerepét kidomborító sorokat l. *Magyar Hírmondó.* 1802. aug. 31. (18.) számában.

tek — adva volt a művelt közönség számára.² A katalógus kötetét átlapozva a hozzáértők világos fogalmat alkothattak arról, mit tartalmaz a gyűjtemény, s mit jelent ennek nyilvános, szabad használata.

A *Bibliotheca Széchényiana* létrejötte kétségtelenül nagy eseménye volt kulturális életünknek. Eleve fel kell tételeznünk, hogy mind az ún. *litterátorokra*, vagyis a hazai tudományosság és irodalom alkotó tényezőire, mind a könyvvel élő széles társadalomrétegekre — kiváltképpen a középnemességre — erőteljes hatást gyakorolt. Igaz, hogy az új intézmény létrejöttét nem kísérték olyan feltűnő megnyilvánulások, mint a Kir. Egyetemnek (és Egyetemi Könyvtárnak) az 1770–1780-as években Budára, ill. Pestre költözését,³ mégis a köztudatban élénk visszhangot kellett keltenie. Azt a missziószerű feladatot ui., amelyet az Egyetemi Könyvtár 1780 óta mellékesen látott el, ti. a nemzet szellemi termékeinek gyűjtését, a Széchényi Könyvtár most mint egyedüli és kizárólagos hivatást vállalta magára.

Hogy ezek az előfeltevéseink nem pusztán sejtések csupán, hanem tényleges valóságok, arra kitűnő bizonyosságul szolgálnak azok a levelek, amelyeket a nyomtatott katalógussal megtisztelt személyek és intézmények SZÉCHÉNYIHEZ, 1802-ben és a következő években intéztek; amelyekben véleményt nyilvánítottak az új nemzeti tékáról.⁴ Amire a sajtó nem nyújthatott módot, lehetőséget — minthogy a cenzúra kizárta a hírek őszinte kommentálását, — az e magánlevelek tömegében szabadon kifejeződhetett. A gróf ezekből tudhatta meg, mennyire fogta fel alapítói szándékait, a téka céljait, hivatását, a művelt hazai társadalom, illetőleg a külföld. Nem is mulasztotta el a levelek százait családi archívumában, mint különgyűjteményt elhelyeztetni,⁵ illetőleg a róluk készített másolatokat a Nemzeti Könyvtárban letéttetni.⁶ Nyilván azt akarta ezzel biztosítani, hogy a kései utókor is meggyőződhesen alapításának egykorú értékeléséről.

Legyen szabad ezt az értékelést most, 175 évvel a Széchényi Könyvtár létrejötte után e tanulmány keretében feltárni.

2. BERLÁSZ Jenő: *Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárt? Az értelmiség jelentőségének felismerése.* = OSZK Évk. 1968–1969. Bp. 1971. 55–84. l.
3. PAULER Tivadar: *A budapesti m. kir. Tudományegyetem története.* I. k. Bp. 1880. 128–134. l.
4. BERLÁSZ, i. h. 56. l.
5. Országos Levéltár [rövidítése az alábbiakban OL], a Széchényi család levéltára [rövidítése a következőkben: Széch. lt.], a 95. rakszámú fasciculusban: *Acta Bibliothecam Szechenyiano-Regnicolarem concernentia.* A levelek zöme az I. csomag 29. sz. alatt található. Előfordul még néhány idevágó levél ugyanezen csomag 13., 22., 23. és 26. sz. alatt is. A gyűjtemény a levélírók (személyek és testületek) ábécé-rendjében van sorba rakva. Az egyes leveleknek saját levéltári jelzetük nincsen, csak ceruzaférfas foliálásuk van. A könnyebb eligazodás kedvéért szükségesnek tartottam ezekre a fólio-számokra is hivatkozni. Szükséges ez annál is inkább, mivel némely levélírótól nem egy, hanem két vagy több levelet is őriz a gyűjtemény. Feltehető ui., hogy eredetileg minden személytől, minden testülettől annyi köszönő levelet kapott SZÉCHÉNYI, ahány alkalommal katalógus-küldeményével megtisztelte őket. Úgy látszik azonban, hogy ezek közül csak a tartalmasakat, a jelentőségeket őrizte meg; az üres, sablonos írásokat kiselejtezte.
6. A levelekről készült másolatgyűjtemény az OSZK-ban a következő jelzetek alatt található: Fol. Lat. 1678/I–III. (252 levél), Fol. Germ. 591. és 883. (28 levél), Quart. Germ. 591. (70 levél), Fol. Ital. 36. (2 levél), Fol. Gall. 16. (8 levél), Fol. Slav. 14. (1 levél), Fol. Serb-Illir 1. (1 levél). E tételeken kívül volt még egy Fol. Hung. 562. jelzetű téka is, 114 levéllel, de ennek tartalmát ismeretlen időben beszállították az ún. Irodalmi Levelestár c. sorozatba.

A konkrét ismertetést megelőzően azonban szükségesnek látszik fejlődéstörténeti tájékoztatást adni arról a különleges társadalmi-kulturális-politikai konszolidációról, amelyben a Nemzeti Könyvtár eszméje kisarjadt, illetőleg testet öltött.

I. MŰVELTSÉGVÁLTÁS — MŰVELŐDÉSI VÁLSÁG

1. A felvilágosult értelmiség történelmi szerepe

Amikor magánkönyvtárát SZÉCHÉNYI a nemzetnek felajánlotta, már csaknem három évtized múlt el ama jelentős esemény óta, hogy MÁRIA TERÉZIA királynő — élve a jezsuita rend 1773. évi feloszlatása kapcsán kínálkozó alkalommal — a közművelődés ügyét politikummá nyilvánította és az ország minden, katolikus szellemi irányítás alatt álló tanintézetét az egyetemtól a falusi kisiskoláig királyi jogkörbe és irányítás alá vonta. Ennek kapcsán adta ki az uralkodónő 1777-ben a *Ratio Educationis* című, méltán híressé vált országos tanügyi rendeletét is, amelyben egy, az eddigtől merőben különböző művelődési eszmény jegyében, új tanulmányi programot léptetett életbe, nevezetesen: szaktudásra irányuló, gyakorlati-hasznossági szempontokat érvényesítő, világi szellemű és szemléletű ismeretek oktatását. Annyit jelentett ez, hogy az évszázadok óta fennálló papi humanista műveltség az államhatalom számára a maga egészében értéktelenné vált, hiszen belőle a latin nyelven kívül jóformán semmi egyebet sem kívánt fenntartani.⁷

Körülbelül ugyancsak 30 éve kezdődött a bécsi testőrök, kivált BESSENYEI nevével összeforrt irodalmi-szellemi megújulás is, amely kulturális és közéletünknek nagy ésszerűtlenségére, ti. a középkortól öröklött latin nyelv anakronisztikumára hívta fel a figyelmet, s buzgó agitációt indított annak kiküszöbölése, illetőleg a magyar nyelvvel való helyettesítése érdekében.⁸

A köztudat ezeket a korszakos jelentőségű mozzanatokat általában a 18. sz. uralkodó eszmeáramlatának, a racionalizmusnak folyamányai gyanánt tekintette. A történettudomány azonban nem érheti be ennyivel. Az enciklopédisták által propagált eszmék ti. önmagukban, megfelelő társadalmi talaj nélkül hatástalanok maradtak volna. Befogadásukra és hasznosításukra fejlett intellektuális készség kellett. Ilyen társadalmi készség-képesség persze máról holnapra nem alakulhatott ki, csak évszázadokig tartó folytonos kulturális fejlődés során, kivált a könyvkultúra elsajátítása nyomán. Nos, ez a folyamat a Közép-Dunamedence országaiban, Magyarországon is a 18. sz. második felében már olyan stádiumban volt, amelyben az ésszerűség, mint a közösségi élet szabályozó elve megértésre és

7. A *Ratio Educationis* keletkezéséről FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. II. k. 234—274. l. Ezt az alapvető munkát több tekintetben kiegészíti CSÓKA J. Lajos: *A Ratio Educationis korszaka c. tanulmánya*. — *Magyar Művelődéstörténet* (a következőkben: *MM*). IV. k. 453—481. l. Magának a szövegnek kiadása: *Az 1777-i Ratio Educationis*. Ford. és jegyzetekkel ellátta: FRIML Aladár. Bp. 1913.

8. [BESSENYEI György:] *Magyarság*. (Bécs) 1778. — A vonatkozó újabb irodalomból l. GÁLOS Rudolf: *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. — *A magyar irodalom története 1772—1849-ig*. Szerk. PÁNDI Pál. Bp. 1965. [A következőkben *MIT*].

gyakorlati alkalmazásra találhatott. E szerint a *Ratio Educationist* tulajdonképpen a racionális államberendezkedés, a BESSENYEI-féle nyelvmozgalmat pedig a racionális nemzetszervezés jellegzetes megnyilvánulásának kell tekinteni.⁹

Határozottabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy voltaképpen mindkét jelenség a Habsburg-monarchia társadalmában végbement széles körű intellektualizálódás következménye volt. Nevezetesen: egyrészt a nemesség kultúrréteggé válásának, másrészt egy új, a feudális társadalom keretén kívül álló, sajátserűen szellemi alkotó és szervező munkára hivatott társadalomréteg, a polgári értelmiség kialakulásának.¹⁰

E két kulturális eredmény együttes jelentkezése magyarázza meg egyébként mind az állami, mind a társadalmi felvilágosodott mozgalom létrejöttét is.

Ma már kétségtelenül megállapítható, hogy az új polgári értelmiség, közelebbről ennek osztrák-eseh része volt az a tényező, amely a bécsi felvilágosult abszolutizmus egész koncepcióját kialakította, ennek MÁRIA TERÉZIÁT, illetve II. JÓZSEF-et megnyerte, végül az udvari arisztokrácia asszisztenciájával az állami és társadalmi élet racionalizálását monarchia-szerte keresztülvitte.¹¹

Másfelől ugyancsak határozottan leszegezhető, hogy az új magyar értelmiség volt az a tényező, amely a Habsburg-abszolutizmus programjába bele nem illő, sőt azzal ellenkező racionális nemzetszervezést kezdeményezte és széles körű mozgalommá fejlesztette.¹²

2. Új nemzeti tudományosság születése

Ezzel a jellegzetes társadalmi kibontakozással természetesen együtt kellett járnia a szellemi élet erőteljes átalakulásának. Megfigyelhető, hogy 1750 után az uralkodó osztály, amely idáig az iskolai oktatás során a latin nyelven és irodalmon kívül legfeljebb az ún. arisztoteleszi filozófia idejét múlt tanításaiból szerezhetett elvont „tudós” ismereteket, de sem a világról, sem saját hazájáról nem nyert komoly konkrét információkat — most egyszerre heves érdeklődést kezdett tanúsítani a hon- és nemzetismeret iránt. Szellemileg is birtokba kívánta venni Magyarországot. Ugyanekkor — érthető módon — jelentkezett a vallásos rajongás háttérbe szorulása, elernyedése, a felekezeti ellenségeskedés fokozatos megszűnése is. Lassanként mind katolikus, mind protestáns oldalon elcsendesültek a teológiai,

9. A felvilágosodásnak kitűnő értelmezését adja HAJNAL István: *Az újkor története*. Bp. 1936. *A francia felvilágosodás és A felvilágosult abszolutizmus* c. fejezetekben: 521—542. l., ill. 542—562. l. — A hazai és dunatéli felvilágosodás kibontakozásához sok új információval és véleménnyel szolgál a MTA Irodalomtudományi Intézetének tanulmánykötete: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk.: SZAUDER József—TARNAI Andor. Bp., 1974.
10. Erre nézve l. HAJNAL István: *Az osztálytársadalom*. — MM V. k. különösen 170—175. l.
11. HOCK, Carl Freiherr von — BIEDERMANN, Ignaz: *Der österreichische Staatsrath*. Wien, 1879. 7—12. l. — Az Államtanács „bárái”-nak polgári származására nézve l. WURZBACH, Constant von: *Biografisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* I—LX. Teil. Wien, 1856—1891. megfelelő köteteit.
12. E véleményemet már korábban is kifejtettem. BERLÁSZ, i. h. 71—74. l.

egyházpolitikai irodalmi harcok és a papság maga is egyre szélesebb körben, egyre nagyobb érdeklődéssel fordult a hazai tárgyú világi tudományosság felé.¹³

Úttörő szerepet a legpolgárabb jellegű felekezet, a *lutheránus egyház pappjai* vittek. Ők — mégpedig elsőként a hallei és a jénai egyetem neveltjei, BÉL Mátyás és MIKOVINY Sámuel — lettek idehaza a honismereti tudományoknak alapvetői s egyszersmint az első maradandó értékű tudományos munkák létrehozói. Kezdeményezésüket folytatták a református paptanárok is, elsősorban BOD Péter és BUDAI Ézsaiás; előbbi a leideni, utóbbi a göttingai egyetem iránymutatása szerint.¹⁴

De nem térhetett ki az új idők követelményei elől a *katolikus papi értelmiség* sem. Az ő körükben is életre kelt a nemzet iránti érdeklődés, mégpedig — különös módon — legelőször éppen annak a szerzetesrendnek a kebelében, amely — mint a katolikus univerzálé eszményének harcos élgárdája — két évszázadon keresztül makacsul szembehelyezkedett mindenfajta nacionális törekvessel: a jezsuitáknál. Közülük kerültek ki a tudományos (kritikai) történetírás alapvetői és első nagy mesterei: TIMON Sámuel (1675—1736), KAPRINAI István (1714—1785), PRAY György (1723—1801) és KATONA István (1732—1811).¹⁵

Ez a két oldalról történt, formailag papi, de lényegileg világi-nemzeti kezdeményezés 1770 után kiterelvényesedett és az egész hazai értelmiség egységes erőfeszítésévé vált. Úgyszólván minden felekezet, minden nemzetiség, minden táj, minden eszmeiség bekapcsolódott a közös célra irányuló patrióta tudományosság szolgálatába.¹⁶

Alapvető jelentőségű volt a magyar *földrajztudomány* kialakulása, az ország pontos geometriai felmérése és reális térképi ábrázolása (MIKOVINY Sámuel, MÜLLER Ignác és KRIEGER Sámuel munkássága) által. Karöltve járt ezzel a kartográfia eredményeinek széles körű elterjesztése (KORABINSZKY János Mátyás, GÖRÖG Demeter és KERÉKES Sámuel kiadványai révén), illetőleg a topográfia helyi eredményeinek regisztrálása BÉL Mátyás *Notitiájának* nyomán (WINDISCH Károly Gottlieb folyóirataiban, az *Ungarisches Magazin*-ban, ill a *Neues Ungarisches Magazin*-ban), majd az első geográfiai összefoglalások megírása (Magyarországé ugyancsak BÉL Mátyástól és WINDISCH Károly Gottliebtől, Erdélyé BENKÓ Józseftől). Létrejött az ország első helynév-lexikona is (VÁLYI András munkája).¹⁷ Ezután már viszonylag könnyen érvényesülhettek a hazára, a társadalomra, a nemzetre és államra irányuló egyéb ismeretterjesztő törekvések (pl. LOSONCZI Istvánéi). Megindulhatott az ország természeti tanulmányozása.

Élen járt ebben — a bányaművelésre kiható gyakorlati jelentőségénél fogva — az ásványtani vizsgálatás (kivált BENKÓ Ferenc, ZAY Sámuel és Johann FICHEL által), továbbá a mezőgazdaság szempontjából fontos növénytani ismeret-

13. Szellemi életünk XVIII. századi átalakulásáról a legmodernebb összefoglalást a fent említett akadémiai irodalomtörténet II. és III. kötete nyújtja: *A magyar irodalom története 1600—1772*. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964., ill. *A magyar irodalom története 1772—1849*. Szerk.: PÁNDI Pál. Bp. 1965. = MIT II—III. k. Főszerk. SÖTÉR István. — A jezsuita történetírókról l. még GÁRDONYI Albert: *A magyar történettudomány kezdetei*. Bp. 1926. 16—17. l.

14. Uo.

15. Uo.

16. BERLÁSZ, i. h. 75—79. l.

17. FODOR Ferenc: *A magyar térképírás*. Bp. 1952. 87—175. l. — IRMÉDI-MOLNÁR László: *Térképkalkotás*. Bp. 1970. 110—111. l.

szerzés (BENKŐ József, CSAPÓ József, PLENCK József és WINTERL Jakab József részéről).¹⁸

Még erőteljesebben bontakozott ki a nemzeti-politikai érdeklődést kielégíteni hivatott *történelem*. A történeti források felkutatása, összegyűjtése, közzététele és feldolgozása egészen rendkívüli méreteket öltött; az eredmények (BÉL Mátyás, az említett jezsuita historikusok, valamint CORNIDES Dániel, KOVACHICH Márton György, SINAI Miklós és WALLASZKY Pál munkássága által) minden más tudomány eredményeit túlszárnyalták.¹⁹

Végül is e sokféle informatív adatgyűjtemény módot nyújtott arra, hogy a század utolján (1798) össze lehessen állítani a magyar állam részletes (közigazgatási, helyrajzi, települési, népesedési, nemzetiségi, termelési, forgalmi és kulturális) ismertető leírását: SCHWARTNER Márton *statisztikáját*.²⁰

Kilenc évszázados civilizatorikus-kulturális fejlődés után az ország vezető feudális rétegei (papság és nemesség) tehát csak most jutottak abba a helyzetbe, hogy hazájukat annak egész természeti, politikai, gazdasági, etnikai szerkezetét mind jelen állapotában, mind történeti kialakulásában világosan és reálisan megismerhessék. Amit eddig hiányos — tapasztalatok, ellentmondó értesülések és torz ábrázolások alapján — csupán jól-rosszul elképzelni lehetett, az most tudós könyvek lapjain hitelesen leírva, térképeken lerajzolva, számokban kifejezve tárult mindenki szeme elé.

Hogy ez az intellektuális eszmélés — amit a MÁTYÁS-kori humanizmusra emlékezve, a kortársak „*instrauratio litterarum*”-ként²¹ emlegettek — az értelmiségnek mekkora áldozatával jött létre, azt a feudális nemesség nem is sejtette. Senkinek sem lehetett fogalma arról, hogy mennyit kellett fáradságot fordítani a tudósok, amíg valamely téma kidolgozásához a szükséges előkészületeket elvégezte. A természettudósok óriási területeket kellett bejárni, méréseket, illetve anyaggyűjtést végeznie, nem kevésbé a történetkutatóknak is, amíg kéziratot vagy könyvekben rejlő forrásaikat birtokába juthattak. Nehezítette a helyzetet az is, hogy a literátorok zömükben vidéken éltek, gyakran távol az iskolavárosoktól, ahol valamiféle könyvtárt találhattak. Az ilyen helyzetben levő tudósok vásári alkalmakra várva, mérföldeket szekerezve juthattak csak el egy-egy olyan helyre, (püspöki székhelyre, főúri kastélyba), ahol esetleg — feltéve, hogy el nem zárkóztak előlük — könyvtári vagy levéltári bűvárkodást folytathattak. S hányszor kellett megismételni az ilyen vándorutakat, amíg rá lehetett találni azokra a segédeszközökre, amelyekről tudva volt, hogy léteznek, de bizonytalan volt, hogy hol találhatók. Egyszóval, nem volt könnyű alapot vetni a magyar tudományosságunknak, mert hiszen mindaz (könyv vagy kézirat), amit az előző évszázadok során Magyar-

18. Munkásságukra nézve l. A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvszéke (1505—1805). Összeállították: DÓCZY Jenő, WELLMANN Imre, BAKÁCS István. Bp. 1934. 730., 822., 1219—20., 1493., ill. 1156., ill. 171., 1131., 1226., ill. 729., 798., 842—43., 1161., 1280—81., továbbá 862., 1164., ill. 1026., 1237., 1263., 1298., 1390. és 593., 697., 901., 1024., 1116. és 1541. sz. bibliográfiai tételeket.

19. HÓMAN Bálint: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*. Bp. 1920. 13—28. l. — GÁRDONYI, i. m. 4—17. l.

20. SCHWARTNER, Martin: *Statistik des Königreichs Ungern*. Pest, 1798., 2. kiad. Buda, 1809.

21. WALLASZKY, Paulus: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiiis regni ad nostra usque tempora delineatus*. Posonii et Lipsiae, 1785., 2. kiad. Budae, 1808.

országról vagy magyar dolgokról írtak, ha idők során el nem pusztult, ismeretlen helyen volt szétszóródva; lelőhelyüket csak hosszadalmas, gyakran évekig tartó tudakozódások, levelezések után lehetett felfedezni, vagy egyáltalában nyomukra sem lehetett találni. Érthető tehát, hogyha a tudós kutatók körében idővel egyre gyakrabban felvetődött az eszme: milyen üdvös lenne, ha sikerülne egyszer minden magyar tárgyú könyvből egy-egy példányt valamiféle olyan gyűjteményben összehordani, amely bármely érdeklődő számára hozzáférhető, használható lenne.

Tudjuk, hogy a század utolsó három évtizedében egyes literátorok meg is próbálkoztak magánúton, főpapi vagy főúri mecénások révén, sőt hivatalos úton is valóra váltani e gondolatot. PRAY György pl. 1781-ben BATHYÁNY József esztergomi érsekhez fordult ilyen értelmű javaslattal,²² KOVACHICH Márton György pedig pár évvel előbb, 1774-ben a legfőbb magyar hatósághoz, a Helytartótanács-hoz intézett terjedelmes emlékiratot e tárgyban.²³ Más hasonló kísérleteknek is van nyomuk, sőt — igaz nem közhasználati céllal — részleges megvalósítási kísérleteknek is. Az utóbbiak közül kiemelkedik CORNIDES Dániel professzornak Pesten létrehozott híres magyar történelmi bibliotékája,²⁴ valamint JANKOVICH Miklós polihisztorikus magyar könyvtára.²⁵

3. Kulturális reformjavaslatok az 1790-i országgyűlésen

A nemzeti közkönyvtár ügyének azonban 1790-ig nem akadt megértő, áldozatkész felkarolója. Ebben a kiemelkedő jelentőségű esztendőben hirtelen mégis jóra fordulni látszott a dolog. Mint ismeretes, RÉVAI Miklós kinyomtatta BESSENYEI híres akadémia-javaslatát és az országgyűlés rendjeinek megvalósításra ajánlotta,²⁶ DECSY Sámuel pedig *Pannoniai Féniksz* című könyvében lelkes agitációt végzett új kulturális intézetek egész sorának, így egy akadémiai rendeltetésű nemzeti tékának életre hívása érdekében is.²⁷ A mámoros politikai légkörben nem lehetett kitérni e kívánalmak elől. A diéta — tudjuk — a királyi jogok sérelmével is hajlandó volt a kulturális reformok bevezetésére. A 67. törvénycikk elrendelte egy tudományos-irodalmi szakbizottság (*deputatio literaria*) felállítását s ennek keretében egy széleskörű törvényjavaslat kidolgozását.²⁸ Űgy tűnt, hogy

22. THALLÓCZY Lajos: *Könyvtártörténeti adalékok az esztergomi primási levéltárból.* — *Magyar Könyvszemle.* 1906. 380—382. l.
23. KOVACHICH első idevágó javaslatát (*Bibliothecae publicae erigendae et almae Caesareo-Regiae Scientiarum Universitatis Tyrnaviensi adiungendae*) az OSZK kéziratára őrzi Fol. Lat. 86 jelzetű kötetben (ff. 20—24.). Második javaslata (*Cogitationes pro plano erigendae Bibliothecae Nationalis*) is itt található Fol. Lat. 2565 jelzetten.
24. CORNIDES tákájának nyomtatott jegyzékét l. *Clarissimi Danielis Cornides in Regia Universitate Hungarica quondam... professoris... Bibliotheca Hungarica, sive catalogus scriptorum de rebus omnis generis Hungariae adnexarum provinciarum, gentiumque finimitarum typis publice editorum, quam manu exaratorum.* Pestini, 1792.
25. BERLÁSZ Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa: OSZK Évk.* 1970—1971. Bp. 1973. 109—173. l.
26. [RÉVAI, Nicolaus:] *Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae.* Viennae, 1790.
27. DECSY Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-tamadott magyar nyelv.* Béts, 1790. 128—161. l.
28. *Magyar Törvénytár.* Szerk. MÁRKUS Dezső. 1740—1835. évi törvénycikkek. Bp. 1901. 213. l.

valóban egy új nemzeti művelődési korszak küszöbére került az ország. Az értelmiségnek tehát oka volt bizakodó várakozással tekinteni a várható fejlemények elé.

Sajnos csakhamar nyilvánvalóvá lett, hogy a jogos remények valóra váltásának úgyszólván minden reális feltétele hiányzik.

Legelőbb arról kellett meggyőződni, hogy a rendi gondolkodás még nem érett meg egy átfogó, polgári szellemű közművelődési reform életbe léptetésére. Sejteni lehetett ezt már a szóban forgó országgyűlési szakbizottság összeállításából is. Igaz ugyan, hogy elnökül az 1777-i *Ratio Educationis* egyik szerzőjét, ÜRMÉNYI Józsefet delegálták. Igaz az is, hogy mellette olyan jeles felvilágosult mánások is helyet foglaltak a tagok között, mint gr. TÖRÖK Lajos, br. PODMANICZKY József, br. PRÓNAY Gábor és gr. BRUNSZVIK József, ámde velük szemben nagy elensúlyt alkotott a polgári tudományosság előretörésétől féltő katolikus papság: MANDICH Antal címzetes püspök, SZABÓ András kanonok, NOVÁK Chrisostom bakonybéli apát, SZERDAHELYI György és MAKÓ Pál volt jezsuiták személyében. De nem lehetett sok újtási hajlamot feltételezni a köznemesi delegátusokról: MEGGYESI SOMOGYI János nádori protonotáriusról, LUBY Károly királyi tanácsosról s a kevéssé ismert VAY Istvánról, MELCZER Lászlórol és PÉCHY Mihályról sem. Pedig e bizottság munkája próbakövét alkotta a rendi reformszellemnek és szakértelemnek. Nem kevesebbről volt ui. szó, mint

1. egy új országos nevelési és oktatási rend (*Ratio educationis et rei literariae*) kidolgozásáról,
2. a JÓZSEF császár által megszüntetett régi eredetű filozófiai jogi főiskolák (*academiae publicae*), konviktusok, alapítványok és ösztöndíjak nemzeti célú visszaállításáról,
3. egy katonai főiskola (*academia militaris*) és vele kapcsolatos szeminárium felállításáról,
4. a magyar nyelv kiművelését és a nemzeti kultúra megújítását végrehajtani hivatott tudományos társaság (*academia scientiarum*) szervezéséről,
5. egy művészeti főiskola (*academia artium liberalium*), s végül
6. egy leánynevelő intézet (*institutum educandorum puellarum*) életre hívásáról.

Ezekre nézve kellett volna emelkedett szellemű törvényjavaslatot készíteni.²⁹

Ezt a programot tudvalevőleg az új polgári értelmiség inspirálta. Benne tehát híven tükröződött a nemzeti öntudatosulás ténye, az önálló és újszerű társadalomberendezésre irányuló szándék. Már maga az a tény, hogy a művelődés ügyét (*res literaria*-t), amely 700 éven át az egyház illetékességi körébe tartozott s amelyet csak két évtized előtt sajátított ki a királyi hatalom — a rendek most maguknak foglalták le, beszédes jele volt az értelmiségi propaganda befogadásának. Méginkább tanúskodik erről a katonai akadémia felállításának merész terve. A nemesség eszerint azt is megértette, hogy a katonáskodás többé nemcsak vitézség, virtus dolga, hanem tudásé, műveltségé is. Sőt nyilván felfogta azt is, hogy egy korszerűen iskolázott új magyar tisztikar nemcsak a magyar vitézi hírnév fennmaradását fogja biztosítani, hanem a magyar állam önállóságát is.

29. Uo.

Hasonlóképpen megérezhették a politikumot a rendek a sajátosan kulturális reformtervek mögött is. Jól tudták, hogy a konviktusoknak, a különféle alapítványoknak és ösztöndíjaknak JÓZSEF császár által történt megszüntetése nemcsak korszerűsítő, de nemzetellenes szándékkal is történt. S teljes tudatában voltak immár a magyar nyelv felkarolására és a hazai tudományosság kifejtésére irányuló szándékok jelentőségének is, sőt ezentúl a meghonosítandó művészeti és nevelési intézmények hasznosságának is.³⁰

4. Külföldi vélemények a magyarság kulturális elmaradottságáról

Természetesen, e polgári reformtervek kialakulásában a hazai értelmiség apostolkodása mellett jelentős része volt a jozefinizmus kíméletlen, de mégis nagy nevelő erejű politikájának,³¹ valamint a külföldi, főképpen német tudósok és publicisták gyakori, olykor lebecsülő bírálatainak és támadásainak is. Már az 1780-as években eljutottak a nemesség fülébe azok az észrevételek, amelyeket egyes, magyar diákok által is gyakran látogatott német egyetemeken a magyar kulturális-társadalmi viszonyokkal kapcsolatban elhangzottak. A hirtelen magásra ívelő német tudományosság ugyanis ekkoriban kezdte figyelmét Kelet-Közép-Európa népeire kiterjeszteni, s ekkor szerzett konkrét értesüléseket e népek körében fennálló viszonylagos kulturális elmaradottságról. Tudós folyóiratszerkesztők idevágó értesüléseiket nem késték olvasóközönségük körében elterjeszteni. Így járt el többek között a nagyhirű göttingai professzor, August Ludwig SCHLÖZER (1735—1809) is, aki *Staatsanzeigen* c. lapjában a magyar szellemi élet hiányosságairól gyakran tett közzé éles hangú cikkeket.³² Hasonló megjegyzések hangzottak el jénai tudóskörökben is. Mindezekről a visszatérő ifjúság révén idehaza gyorsan értesültek.

A büszke magyar nemesség a maga latin nyelvű humanista-jogászi műveltségének tudatában rosszindulatú, alaptalan vádaskodást érzett ezekben a bírálatokban, s könnyen hajlandó lett volna elfelejtkezni róluk. Ez azonban nem történhetett meg, mert ugyanebben az időben egy, az említetteknel jóval nagyobb hatású, mélyen megrendítő tudós ítéletről is tudomást kellett venni. E véleményt a kor egyik legnevesebb gondolkodója, a Weimarban élő Johann Gottfried von HERDER (1744—1803) mondta ki az egész kontinensen elterjedt híres könyvében (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Riga—Leipzig, 1758—1792.). A jeles filozófus tudvalevőleg úgy állította Európa közvéleménye elé a magyarságot, mint hanyatló, pusztuló népet és azt jövendölte, hogy egy évszázad múltán nyoma

30. Az 1790/91. évi tanulmányi bizottság 1793. febr. 12-én kelt jelentése (*Demissa relatio literariae regnicolaris deputationis*) *Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Posenii, 1826. címen jelent meg nyomtatásban V—VIII. l. — KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777—1848*. Bp. 1927. I. k. 179—239. l.

31. MARCZALI Henrik: *Magyarország története II. József korában*. II. k. Bp. 1885.

32. BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 770—771. l. — BALÁZS Éva: *A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai = Századok*. 1963. (97.) 1187—1202. l. — FRENSDORFF, F.: *Von und über Schlözer*. Berlin, 1909. (*Abhandlungen des Kön. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologische-Historische Klasse*. Neue Folge. Bd. XI. Nr. 4.)

sem lesz többé a kontinensen.³³ A sötét profécia nem maradhatott hatástalan. Mindazok a nemesi vezetők, akiket JÓZSEF császár nemzetellenes politikája amúgy is gondolkodásra készítetett az ország jelene és jövője fölött, rádöbbenek arra, hogy HERDER borulátása nem egészen indokolatlan. Be kellett látniuk: csakugyan lehetetlen helyzet az, hogy a magyarság, mint etnikum, saját hazájában kisebbségi sorba szorult s hogy ez a kisebbség is közömbösen nézi az ősi hagyományokat, a nemzet lelkét és gondolatkinését kifejező anyanyelv pusztulását.

De ha még ez sem lett volna elég a megújulás akaratának megérleléséhez, okvetlen be kellett ennek következnie az 1790/91-i országgyűlés időszakában, amikor a politikai válságba került bécsi udvar pamflet-írói állították pellengérré a magyar nemességet mint az ország anyagi és szellemi hátramaradottságának legfőbb okozóját, sőt bűnösét. A névtelenül megjelent ellenséges röpiratok tömege, legkivált pedig a Leopold HOFFMANN pesti egyetemi tanár iratai (a *Babel*, illetve *Ninive*) szükségképpen mély szégyenkezést váltott ki a rendekből. Hasonlóképpen kíméletlenül megtépázták a nemesi önértetet Friedrich Freiherr von TRENCKNEK, egy főrangú nemzetközi kalandornak a pamfletjei is, noha ezek elsősorban a katolikus klérust vették célba.³⁴

Az 1790/91-i országgyűlésre felvonult nemesség tehát lelkileg rá volt hangolva a reformpolitikára. Magáévá kellett tennie a modern nemzeteszmét meghirdető új magyar értelmiségnek ugyanezen időszakban szintén röpiratokban meghirdetett reformtörekvéseit s be kellett iktatnia azokat a megvalósítandó országos újítások tervébe. Ebből a derülátóbb literátorok arra következtettek, hogy a nemesség felülemelkedett a szűk körű vármegyei szemlélet határain és horizontja immár átfogja az egész országot, az egész nemzet érdekerületét.³⁵

5. *A Literaria Deputatio* könyvtári javaslatai és előzménye, a szerzetesi tékák szétszóródása

Hogy az értelmiség által inspirált kulturális reformtervek a rendi társadalom tudatában mégsem voltak kellőképpen megalapozva, arról az 1791-i *Literaria Deputatio* törvényjavaslatainak éppen a könyvtárügyre vonatkozó részletei nyújtottak meggyőző bizonyosságot.³⁶

E bizottság 1791. augusztus 12-től másfél éven át, 1793. február 11-ig több ülészakon át foglalkozott a rábízott reformjavaslatok kidolgozásával. Az elkészült elaborátum III. részének I. szakaszában az 1–3 fejezet szólt a meglévő, vagy felállítandó oktatási intézetek felszereléséről, s ezek között elsősorban a könyvtárakról (*de bibliothecis*).³⁷ Követelményként szegte le a javaslat, hogy mindennemű felsőoktatási intézmény számára megfelelő könyvtári apparátust kell biztosítani, mégpedig nem csupán egy központi főkönyvtárt, hanem szükség esetén kari vagy intézeti szakkönyvtárakat is. Így az egyetemen kívül saját tékával (*supellex librorum*) lettek volna ellátva mind az akadémiák, mind a líceumok.

33. PUKÁNSZKY Béla: *Herder intelme a magyarsághoz*. = *Egyetemes Philológiai Közlemény*. 1921. 35–39., 83–90. l.

34. BALLAGI, i. m. 383–387. és 669–672. l.

35. MARCZALI Henrik: *Az 1790/91-i országgyűlés*. Bp. 1907. II. k. 1–74. l.

36. *Demissa relatio literariae regnicolaris deputationis*. L. a 30. jegyzetet!

37. Uo., 101–108. l. Pars tertia, sectio I., caput 1–2.

Kívánatosnak tartotta a javaslat, hogy bizonyos könyvgyűjtemények lehetőleg éremtárral (*numophylacium*) is kiegészítenek. Szó esett a könyvtári személyzet kérdéséről is. Végül előterjesztés történt az anyagi vonatkozásokról oly értelemben, hogy az új kulturális intézmények számára az egyetemi alap (*Fundus Universitatis Regiae*) mellett külön pénzalapot (*Fundus ceterorum institutorum literarium*) is létre kellene hozni.³⁸

Meg kell állapítanunk, hogy sok újat e javaslatok nem tartalmaztak, hiszen ilyen értelmű intézkedéseket már az 1777. évi *Ratio Educationis* is tett.³⁹ Olyan reformot, amire a tanintézeti tékák esetében nagy szükség lett volna (ti. állományuknak nemzeti szempontú gyarapítására), a javaslatok nem tartalmaztak. Nem esett szó arról sem, hogy a tervezett döntő jelentőségű művelődési intézmény, az *Academia Scientiarum* kötelékében, a nemzeti tudományosság szolgálátára külön téka létesítsék. Mindez arra vall, hogy az időszerű könyvtári szükségletek felmérésére az országos bizottság alkalmatlannak bizonyult. A deputáció tagjai — kellő hozzáértés híján — nem tudtak mélyebben behatolni a kérdés problematikájába.

Ha ez a tervezet elkészülte idején nyilvánosságra került volna — szerencsére nem került! — az értelmiség bizonyára mélyen lehangolva fogadta volna. Hiszen csak nemrég történt, hogy a jozefinista abszolutizmus „könyvtárpolitikája” iránt táplált reményeiben is keservesen csalódnia kellett. Még élénk emlékezetben éltek a jezsuita rendnek 1773. évi eltörlésével, illetőleg a többi szerzetesi rendházaknak 1781—1787. évi feloszlásával, az ún. *abolíció*val kapcsolatban történetek.⁴⁰ Az új literátor értelmiség akkor úgy lehet azt várta, hogy az uralkodó nevében lefoglalt sok tízezer kötetet felölelő, felbecsülhetetlen szellemi értéket jelentő, idáig jobbára hozzáférhetetlen könyvtárak meg fognak nyílni mind a tudományos kutatás, mind a szélesebb olvasóközönség számára. Némelyek talán olyasmit is elképzelték, hogy a nagyszabású elgondolásokért lelkesedő császár talán valamennyi kolostori tékát egyetlen országos könyvtárintézménnyé fogja összevonni. Tudjuk, hogy távolról sem így történt. A bécsi udvarban — annak ellenére, hogy II. JÓZSEF 1783—1784-i könyvtárpolitikai utasítása helyes elvi szempontok szerint készült — más, „gyakorlatibb” elképzelés alakult ki.⁴¹

A zár alá vett szerzetesi gyűjtemények állományát végül is a királyi tanintézetek, mégpedig elsősorban a pesti egyetem, másodsorban a *Ratio Educationis* által szervezett győri, nagyszombati, kassai, nagyváradai és zágrábi királyi akadémia könyvtárai között kellett szétosztani. A királyi gimnáziumok csak harmadsorban, a maradék szétosztásánál jöhettek szóba.⁴²

Elvileg ez az intézkedés nem látszott annyira károsnak, mint amennyire a végrehajtás során azzá vált. Igaz, hogy a történelmileg kialakult gyűjtemények szerves összefüggésének megbontása — éppen a tudományos kutatás szempontjából — eleve hátrányosnak látszott, de arre akkoriban még nem sokan gondolhattak, kivált a politikai bürokrácia (közelebről az ügyletet lebonyolító m. kir.

38. Uo., 108—112. I. Pars tertia, sectio II.

39. L. A FRIML Aladár-féle szövegkiadásban 56—57., 190—192. l.

40. Az abolícióról általában. MARCZALI, *Magyarország Története II. József korában*. II. k. 126—133. l.

41. A könyvtárak állományának elosztásáról BERLÁSZ Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században*. Bp. 1974. 302—311. l. = *Irodalom és felvilágosodás*.

42. Uo.

Helytartótanács) kebelében. Amire a közvárákozás irányult, hogy ti. a roppant szellemi kincs zárt egyházi testületek birtokából nyilvános világi művelődési intézetek birtokába menjen át — végső fokon biztosítottnak látszott.

Ámde a valóságban ez a hatalmas arányú birtokátruházás korántsem zárult ilyen megnyugtató eredménnyel. A feloszlatott rendházak (33 jezsuita kollégium és 140 különböző kolostor) együttes könyvállománya — óvatos becslés szerint — legalább 100 000 kötetet tett ki. Ebből a pesti Egyetemi Könyvtár állítólag csak mintegy 5600—5700 kötetet válogatott ki magának, úgylátszik zömmel ősnymtatványokat és egyéb ritkaságokat. Hogy a szóban forgó öt kir. akadémia mekkora mennyiséget igényelt, nem tudható. Feltételezhető azonban, hogy jóval kevesebbet, mint az Egyetemi Könyvtár. Ezek a főiskolai tékák ui. mint alakulófélben levő modern jellegű tankönyvtárak, gyűjteményeiket bizonyára nem avult, hanem aktuális értékű szakkönyvekből kívánták összeállítani. Ám ilyesmit a szerzetesi könyvtárakban csak kis számban találhattak. De ha mindennek ellenére nekik is sikerült volna egyenként átlag 5000 kötetnyi részesedésre szert tenniük, akkor is a rájuk első hányad 20 000—25 000 kötetnél többre nem mehetett. Anynyit jelent ez, hogy az öt királyi főiskolai könyvtár a szerzetesi könyvtárak összállományának csupán mintegy 1/4 részét vehette át.⁴³

Az, hogy a királyi gimnáziumoknak mi jutott osztályrészül, az ez idő szerint még tisztázatlan kérdés. Bizonyos azonban, hogy a felszámolt kolostori könyvtárakban nagy mennyiségű olyan könyv maradt vissza, aminek az osztozkodásban nem akadt gazdája. Ezt a hátrahagyott — esetleg több tízezer tételre menő — csódtömeget a vonatkozó helytartótanácsi szabályzat árverésre rendelte bocsátani. Egy bizonyos hányad tehát így hazai magánkönyvtárakba került, de sok minden juthatott törvényesen vagy törvénytelenül kereskedők kezére is, s rajtuk keresztül külföldre. Végül fel kell tételezni, hogy a figyelemre nem méltatott végső maradéknak pusztulás lett a sorsa.⁴⁴

Azt a roppant károsodást, ami ebből a jozefinus „könyvtárreform”-ból a hazai könyvkultúrára s kiváltképpen a sarjadó nemzeti tudományosságra nézve származott, kellett volna a rendi törvényhozásnak az 1790-es évek során pótolni. Láttuk azonban, hogy az e végre életre hívott *Deputatio Literaria* mennyire alkalmatlannak bizonyult a feladat megoldására. Úgy látszik, hogy a BESSENYEI-, RÉVAI-, DECSY-féle elképzeléseket a bizottság figyelemre sem méltatta.

A nemzeti közkönyvtár eszméjének a rendi politika vizein ilyen módon történt zátonyra jutása azonban — mondottuk — a 18—19. század fordulóján nem került nyilvánosságra. A literátoroknak a nemességbe vetett reménye tehát egyelőre még nem foszlott szét.

6. A felvilágosult abszolutizmus felszámolása

A reformok útjának eltorlaszolódását más oldalról, az uralkodóház politikai felfogásában és gyakorlatában bekövetkező fordulat tüneteiből kellett tudomásul venni. Konkrétan kifejezve: a felvilágosult abszolutizmus kormányzati rendszerének felszámolásából.

43. Uo.

44. Uo.

Igaz, már 1790 februárjában II. JÓZSEF halálakor világos volt, hogy a császár nagyszabású merész reformpolitikája csődbe jutott, s hogy ezentúl valami más rendszernek kell következnie. Ez a felismerés adott módot a magyar rendek triumfálására. A nemesség azt gondolta, hogy a császár önkényuralmát az ő ellenállása törte meg. Készek voltak tehát vélt győzelmük következtetéseit levonni: végleg eltemetni készültek az abszolutizmus rendszerét.⁴⁵

Ami a felvilágosodást, mint a teréziánus és jozefinus politika eszmei mozgóerejét, programjának kialakítóját illeti, ennek lehanyaglásával a rendek nem igen mertek számolni. Fenntartásokra készítette őket a tényeknek egész sora: 1. hogy JÓZSEF császárnak a vallási toleranciát és a jobbágyok személyes szabadságát biztosító reformintézkedései továbbra is érvényben maradtak, 2. hogy a trónra lépő új uralkodó, II. LIPÓT szintén aufklárista hírben állt, 3. hogy az udvar racionalista miniszterei, élükön KAUNITZ herceggel és gróf PÁLFFY Károlyal mind a helyükön maradtak, 4. hogy a szabadkőműves páholyok birodalomszerte továbbra is zavartalanul működtek, végül 5. hogy érvényben maradt a József-kori széles körű sajtószabadság.⁴⁶

Még 1791 őszén is úgy látszott, hogy a jozefinus abszolutizmust egy mérsékelten felvilágosult királyi-rendi együttműködés fogja felváltani s az uralkodó beleegyezik abba, hogy a magyar élet időszerű gazdasági-társadalmi-kulturális újjászervezését a rendek végezzék el. Ez volt az a történelmi pillanat, amikor okkal lehetett azt gondolni, hogy az udvar német és magyar államférfiai (az utóbbiak között főleg PÁLFFY Károlyra, ZICHY Károlyra, ÜRMÉNYI Józsefre és PÁSZTHORY Sándorra gondolunk) — évszázadok tanúságai alapján — végre össze tudják egyeztetni a birodalmi és a magyar nemzeti érdekeket. Ekkor történt, hogy a rendek törvénybe iktatták JÓZSEF császárnak vissza nem vont két üdvös rendeletét, illetőleg a fennálló, hallgatólag avultnak elismert politikai és társadalmi rend modernizálása végett egész sorát delegálták a törvényelőkészítő szakbizottságoknak.⁴⁷

Ezt az ígéretes kibontakozást azonban a következő években mégiscsak meghiúsította a franciaországi forradalmi események nyomán a bécsi udvarban felülkerekedő reakció. A francia abszolutizmus rendszerének lebontása és az alkotmányos monarchia bevezetése — bármily nagy megrendülést idézhetett is elő a bécsi udvar hangulatában — még nem tudta II. LIPÓT császárt és tanácsosait az aufklárista politikai elveknek és a belőlük származott politikai gyakorlatnak feladására bírni. Ennek fontolóra vétele csak 1792-ben kezdődött, miután Franciaország hadat üzent a Habsburg-monarchiának.⁴⁸ De még ekkor is legfeljebb csak lassú elfordulásról lehetett beszélni. A gyökeres szakítást — ismeretes — csak az 1793. és 1794. esztendő véres eseményei kényszerítették ki: a francia királyi pár kivégzése, illetőleg a Magyarországon leleplezett jakobinus összeesküvés. A jozefinista szellemű II. LIPÓT halála után trónra lépő új uralkodó, FERENC most már nem késlekedett a következtetések levonásával. Rádöbrent: könnyen a Bourbonok sorsára juthat, ha időben háttal nem fordít a jozefinizmus doktrínáinak, ha abba nem hagyja a veszélyes reformkísérletezést és fel nem számolja a hetvenes-nyolcvanas években engedélyezett modern szabadságjogokat: a sajtó- és az

45. MARCZALI, *Az 1790/91. országgyűlés*. I. 9—50. l.

46. MÁLYUSZ Elemér: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. 1790—1795. Bp. 1926. 49—55. l. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.)

47. DOMANOVSKY Sándor: *József nádor élete*. I/1. k. 1. rész. Bp. 1944. 148. l.

48. Uo., 151—152. l.

egyesülési szabadságot. Mindez rövid idő alatt meg is történt: az aufklárista hírből álló udvari politikusok és államhivatalnokok — hacsak elveiket meg nem tagadták — távozni kényszerültek; a sajtó és a könyvkiadás ismét cenzúra alá került; a külföldi szellemi termékek behozatala csaknem lehetetlenült; a szabadkőműves páholyok és egyéb értelmiségi intézmények (kölcsonkönyvtárak, olvasókabinetek) pedig feloszlani voltak kénytelenek.⁴⁹

Természetes lett volna, hogy a magyar nemesi közgondolkodás is egyszeriben ide kanyarodjék vissza, hiszen a francia forradalom nemcsak a királyságot döntötte meg, hanem földönfutóvá tette az egész francia nemességet is. Tény és való, hogy széles magyar nemesi rétegekben és még inkább az arisztokrácia köreiből végbe is ment egy ilyen fordulat, de korántsem maradéktalanul. A bécsi udvar jól tudta ezt, s ezért tartotta szükségesnek, hogy a MARTINOVICS-összeesküvés véres megtorlásával (egy főpappnak, egy mágnásnak, egy közép-nemesnek, egy-egy kismemesi, illetve polgári értelmiséginek és két diáknak a kivégeztetésével) elrettentő példát adjon a magyar társadalom minden rétege számára. Nemcsak azt akarta ezzel a hatalom köztudomásra hozni, hogy a fennálló *monarchikus status quo* szent és séthetetlen, hanem azt is, hogy a nemrégiben még udvarképes aufklárizmus ideje lejárt, tanai kompromittáltakká, sőt tilalmasakká váltak.⁵⁰

Az állami és társadalmi élet tehát a reakció útjára tért. Igaz, a nyílt abszolutizmus politikájához Magyarországon az uralkodó egyelőre még nem tért vissza, formailag fenntartotta az 1791-ben szentesített királyi-rendi dualizmus kompromisszumát, de ezt is csak az 1792-ben kirobbant francia háborúra való tekintettel tette, mivel így látta biztosítva a magyar rendektől várt, egyre növekvő katonai állítást, pénz- és terményadózást.⁵¹

Az ilyen módon előállt, mind nyomasztóbbá váló háborús és reakciós politikai légkörben el kellett lassanként tűnnie minden reformszellemnek, minden nemzeti törekvésnek. Semmi bizonyos jele nem mutatkozott annak, hogy a közép-nemesség széles rétegei bármit is megőriztek volna 1790-iki lelkes magyarságukból, vagy hogy az arisztokrácia körében akárcsak egyetlen olyan hazafi is akadna, aki az értelmiség kulturális reformprogramját bármi kis részében támogatni merné, illetve akarná.

II. KÖZVÉLEMÉNY A SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR JELENTŐSÉGÉRŐL

Amikor a francia háború tizedik évében, a *lunevillei béke* időszakában SZÉCHÉNYI Ferenc nemzeti könyvtáralapítását a sajtó hírül adta, megfélemlített és némaságba burkolódzott társadalmunkban nyilván új remények támadtak, és sokan újra hinni kezdtek a nemzet jövőjében.⁵² A lelkek mélyén kelt örömet néhány költőnk egy-egy, mitológiai szembólumokba burkolt ódáival megpróbálta

49. Uo., 157–158. l. — A szabadkőműves páholyok feloszlásáról JANCSÓ Elemér: *Az erdélyi szabadkőművesség kulturális jelentősége a XVIII. században*. Cluj, 1934 11. l.

50. MÁLYUSZ i. m. 142–200. l.

51. DOMANOVSKY, i. m. I/1. k. 151–152. l.

52. Az 1802. évi országgyűlésen kialakult ellenálló hangulatról DOMANOVSKY, i. m. 351–361. l.

kifejezni anélkül azonban, hogy ennek közzétételére gondolni mert volna. Általában az örvendezők jó ideig még levél útján sem bátorkodtak az alapító grófort megkeresni; vártak valamely kedvező alkalomra. Ez a helyzet akkor állt elő, amikor SZÉCHÉNYI — a nádor előzetes engedélye alapján — 1802/1803-tól fogva az ország minden részébe szétküldte a nemzeti téka nyomtatott katalógusát, később pedig ennek egymást követő pót- és mutatóköteteit is.⁵³ Ekkor egyszeriben feloldódott a szorongás, a félelem s megindult a köszönő és ünneplő levelek áradata a cenki kastély felé. Bel- és külföldről nem kevesebb mint félezer üdvözet, méltatás érkezett SZÉCHÉNYI kezéhez. A hazai levelekben Magyarországnak úgyszólván egész művelt társadalma megszólalt, rangra, vallásra, nemzetiségre való tekintet nélkül. Az alábbiakban ezt a figyelemre méltó rezonanciát kívánjuk szélesen feltárni, hogy végre hiteles, kétségbevonhatatlan bizonyosságot nyerjünk arra a nyitott kérdésre: vajon időszzerű és jelentős intézmény volt-e Nemzeti Könyvtárunk a 19. század legelején.⁵⁴

1. A hazai fogadtatás

A katalógusok szétküldését SZÉCHÉNYI tudvalevőleg úgy irányította, hogy azokból a szellemi élet és a közélet kiválóságai általában személy szerint kapjanak egy-egy teljes sorozatot, egyéb művelt rétegek pedig csak csoportokban, rendi közigazgatási szerveik (megyéjük, kerületük, városuk) szerint.⁵⁵ Szemlénk során legyen szabad először az utóbbi, a közösségi csoportokkal foglalkoznunk, tekintve, hogy ezek nyilvánvalóan a szélesebb közvélemény kifejezői voltak.

A) A nemesi közvélemény

Bizonyos, hogy a 19. század eleji feudális Magyarországon a nemesség gondolkodása jelentette a kiváltképpeni köztudatot, érzelmei jelentették a közérzületet, nézetei és ítéletei a közvéleményt. Nemesség alatt persze elsősorban a *középnemességet* kell érteni, a vármegyék vezető családainak együttesét, a kiterjedt úrbériségekkel és majorgazdaságokkal rendelkező ún. *bene possessionatus* familiákat. Tőlük a törpebirtokos (*egytelkes*) nemesek és nincstelen (*armális*) nemesek tömegei mind életformára, mind műveltségre élesen elkülönültek. E kismemesi csoportok egyrészt — mint szántóvető kiscgazdák — tulajdonképpen a parasztsághoz, másrészt — mint mezővárosi kézművesek, vagy uradalmi alkalmazottak — a kispolgársághoz, esetleg a kis értelmiséghez tartoztak.⁵⁶

53. BERLÁSZ, *Hogyan propagálta Széchenyi* stb. 57—60. l.

54. L. Az 5. jegyzetet!

55. BERLÁSZ, *Hogyan propagálta Széchenyi* stb. a 65—66. l.

56. Történéseink közül — úgy tudom — elsőnek SZEKFŰ Gyula ismerte fel azt a tényt, hogy a magyar köznemesség nagy tömegében csupán a *nobiles bene possessionati* rétege tekinthető szociológiai értelemben nemességnek. Ez a réteg volt a tulajdonképpeni feudális nemesség. A különféle állapotú törpebirtokos, vagy birtoktalan nemesek sokasága csak formailag, elvileg, statisztikailag tartozott a nemességhez, valóságosan nem. Ezek a „nemesek” ui. nem úrbéres járadékokból, hanem saját munkájukból éltek. Különös, hogy SZEKFŰ mégsem vonta le e felismerésnek végső következtetéseit, azt ti. hogy e szerint a magyarországi nemesség túlnyomó többsége, zöme *de facto* a kispolgárságnak, illetőleg a polgári értelmiségnek kiegészítő részét alkotta. L. SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék*. 3. kiad. Bp. 1935. 68—78. l. — Messzemenőleg, de nem maradéktalanul korrigálta ezt a hibát HAJNAL István: *Az osztálytársadalom* c. tanulmányában. = *MM* V. k. 170. l.

Számra nézve a középnemesség — becslésünk szerint — úgy aránylott a kismemesi tömegekhez, mint 1:20-hoz. A II. JÓZSEF uralkodása idején a szűkebb, Erdély nélküli Magyarországon (46 vármegyében) kimutatott kb. 65 000 nemes családból jó, ha 3000—3500 családot lehet a középnemességhez számítani.⁵⁷ Ez a réteg nemcsak vagyoni helyzeténél s ebből folyó viszonylagos függetlenségénél fogva, hanem műveltsége alapján is hivatott volt a társadalmi vezető szerepre. Fiai a 18. században már szinte kivétel nélkül iskoláztak. A jezsuita és piarista gimnáziumok, a református kollégiumok és az evangélikus líceumok tanulói zömmel közülük kerültek ki. Sőt, ők alkották a jogtanuló ifjúság derékhadát is a nagyszombati (utóbb budai, majd pesti) egyetemen és az egri FOGLÁR-féle intézetben csakúgy, mint a protestáns főiskolai tagozatokon, majd az 1777 után létesült öt királyi akadémián is. Tanultságuk és a megyei életben évszázadokon át folytatott társadalomvezetői gyakorlatuk egy sajátos jogi és igazgatási kultúra kifejlesztését tette számukra lehetővé és ezáltal az államéletbe való egyre fokozódó bekapcsolódásukat. Latin nyelvű felkészültségük ugyanis nemcsak a jogforrások (a *Tripartitum*, a *Corpus Juris*) fölényes kezelésére, hanem igényes írásfoglalmazásra és politikai gondolkodásra is képesítette őket.⁵⁸ Ennek a nemesi intellektualizálódásnak tulajdonítható a papi értelmiségnek a világi közügyek intézéséből való fokozatos kiszorulása és mi több, a különálló magyar államiságnak a fejlődelmi abszolútizmus meg-megújuló mesterkedéseivel szemben való sikeres védelme.

Ámde az európai-társadalmi kulturális életben a 18. század folyamán végbe ment gyors előrehaladás tudvalevőleg korszerűtlenné tette ezt a magyar nemesi kultúrát. Az a hatalmas lendület ti. amelyet a távoli világrészek gyarmatosítása a nyugati országok gazdasági életének adott, a 17. századtól kezdődőleg valósággal kikényszerítette a középkori feudális társadalmi rendszerből való rohamos kibontakozást: a polgárosodást. Az új polgári életberendezkedés pedig elengedhetetlenné tette egy új sajtószertű polgári műveltség kialakítását. A római egyház által képviselt kulturális javak és kulturális módszerek legnagyobb része egyszerűen terhesnek, irracionálisnak tűnt; elhagyásuk, levetésük parancsoló szükségszerűség lett. Az idejűg múlt skolasztikus erudíció helyett az élet igazolt, tényszerű ismereteken nyugvó, gyakorlati jelentőségű tudományosságot követelt, mégpedig nem a holt latin nyelv, hanem az élő természetes népnyelvek tolmácsolásában. A latin nyelv használatát egyébként is a közélet minden területéről száműzni igyekeztek.⁵⁹

Nálunk e korszakos jelentőségű kulturális változás jelei — a török alól felszabadult ország gazdasági-társadalmi újjáépülése, illetőleg a kontinentális kereskedelmi-szellemi forgalomba való egyre fokozódó bekapcsolódása nyomán — a

57. Erre az eredményre lehet jutni *Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787)*. Szerk. DANYI Dezső és DÁVID Zoltán. Bp. 1960. c. kiadvány által közölt birtokos nemes-családok összeszámlálásával. — Ide konkludált HAJNAL is, i. h. 169. l.

58. HAJNAL, *Az osztálytársadalom*. 165—171. l. — L. még EMBER Győző: *A barokk rendi társadalom*. = *MM* IV. k. 154. l.

59. WINTER, Eduard: *Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel und Osteuropa*. . . Berlin, 1966. A modern gondolkodás felülkerekedéséről 25—32. l., a felvilágosodásnak az egyházakba való behatolásáról 32—46. l., a felvilágosodás kezdeteiről a Habsburg örökös tartományokban 107—136. l., ugyanerről Cseh- és Magyarországon 151—223. l. — továbbá HAJNAL, *Az újkor története*. 521—552. l.

18. század harmadik harmadában kezdtek mutatkozni. Ismeretes, hogy a magyar nyelvűség — kurrens rendi nacionalizmussal összefonódva — már az 1764/1765-i országgyűlés idején színre lépett; kéziratban terjesztett névtelen paszkvillusok százai gúnyolták, gyalázták magyarul az udvari politika főúri és főpapi ügynökeiket.⁶⁰ Egyidejűleg a nemesi irodalomban (ORCZY, RÁDAY stb.), is ösztönösen fellendült a magyar nyelvhasználat. BESSENYEI felléptével pedig megkezdődött az anyanyelv lelkes, tudatos, célirányos propagálása, s vele karöltve egy új szellemű, új tartalmú irodalmi és tudományos műveltség meghirdetése.⁶¹

Ez a rohamosan elharapódzó mozgalom alighanem erősen megdöbbentette a középnemességet. Hiszen idáig a latin jogi-retorikus műveltség jelentett számára úgyszólván mindent: tekintélyt, hatalmat, biztonságot, életet! Feladni a latinítást s tudomásul venni, hogy a *jurisprudencia* önmagában többé nem elegendő a közéleti vezető szerepre, — olyan követelménynek tűnhetett, amelyet szinte lehetetlennek látszott teljesíteni. S csakugyan, amikor II. JÓZSEF császár erőhatalommal akart ennek a korszerű igénynek ti. a latin hivatalos nyelv kikapcsolásának érvényt szerezni, a nemesség veszve érezte magát. A tíz évig tartó császári reformpolitika azonban, úgy látszik, mégsem volt hatástalan, s nem volt hiábavaló BESSENYEIEK propagandája, úgyszintén az európai tudományosság (SCHLÖZER, HERDER), véleménynyilvánítása sem. 1790-ben már úgy tűnt, hogy a nemesség érteni kezdte az új idők szavát. Mintha a rendek rádöbbenek volna arra, hogy a nemzeti nyelv használatának is van annyi politikai értéke, sőt talán több is, mint a latinnak. S mintha belátták volna már azt is, hogy a gyakorlati élet nemcsak jogi tudást kíván, hanem sok más egyebet (pl. statisztikai, állampénzügyi, történelmi ismereteket) is; hogy tudományos megalapozás, tehát széles körű könyvkultúra nélkül tulajdonképpen már semmit sem lehet tenni, még sajátképpen nemesi életformát élni, gazdálkodni vagy katonáskodni sem.⁶²

Hogy ez, az 1790/1791-i országgyűlési artikulusokból kiolvasható újszerű közfelfogás igazi pálfordulás volt-e, vagy csupán politikai alakoskodás, arról mindenesetre csak a felvilágosodás eszméinek és politikájának a bécsi udvarban történt 1792-i, illetve 1795-i kompromittálódása után, valamely nagy esemény kapcsán lehetett meggyőződést szerezni. Ilyen alkalmul tekinthető a SZÉCHÉNYI-féle *Nemzeti* vagy *Országos Könyvtár* alapítása, illetve megnyitása az új évszázad legelején.

Érdemes tehát, betekinteni azokba a levelekbe, amelyeket a vármegyék közönsége a nagy esemény kapcsán SZÉCHÉNYI Ferenchez intézett, s kísérletet tenni a bennük rejlő közvélemény kihámozására.

Első fő kérdésünkre: arra ti., hogy mely álláspontra jutott középnemességünk a századfordulóig a közéleti nyelv dilemmájában; vajon kitartott-e a feudalizmus sok évszázados öröksége, a latin mellett, avagy hajlandó volt azt elejteni és a

60. OSZK kézirtár, Fol. Hung. 2745. „*Maria Theresia alatt 1764-ben tartott Országgyűlés alatti piszkolódások.*” (Paszkvillusok.) Egykorú másolat. 58. f. — E nevezetes diétáról Horváth Mihály: *Az 1764-i országgyűlés története.* = *Horváth Mihály kisebb munkái.* Pest, 1868. és STEFANCSIK Benedek Konrád: *Az 1764/65-i pozsonyi országgyűlés.* Kassa, (1942.)

61. *MIT* III. k. 37–43., 64–66., 103–105. l.

62. KORNIS, i. m. I. k. 3–35. l. — A könyvkultúra jelentőségéről ALSZEGHY Zsolt: *A könyv és olvasója.* = *MM* IV. k. 483–516. l. — *MM* IV. k. 483–516. l. — BERLÁSZ, *Könyvtári kultúránk a XVIII. században.*

vulgáris magyarral helyettesíteni, úgytetszik rögtön, még az írások tartalmi vizsgálata előtt választ kapunk. Rendezve ugyanis a vonatkozó leveleket, azt találjuk, hogy 50 magyarországi megye közül (10 megyétől nincs levelünk) 37 magyar nyelven üdvözölte a grófot, s ünnepelte a *Nemzeti Könyvtár* születését, és midőssze 3 (Árva, Szepes és Turóc) gratulált az eseményhez latinul. Nem csekély meglepetés! Úgy hat, mint valami népszavazás a polgárosodás egyik alapvető kérdésében. Persze, ez azért nem bizonyosság. Hogy a nemesség valóban meghódolt-e Bessenyei nyelvi propagandájának, arról meggyőződést szerezni csak a levelek tartalmi vizsgálatából lehet. Ugyanezen az úton nyerhetünk választ másik fő kérdésünkre is: miképpen viszonyult a nemesi közvélemény az előnyomulóban levő új polgári tudományossághoz, egyszersmind a felvilágosodásnak közérdekét („közjó”-t, „közhaszon”-t, „közboldogság”-ot stb.) hangsúlyozó koreszméihez.

Lássuk hát: miféle konkrét nyilatkozatot tettek a vármegyék!

A magyar etnikumú vármegyék nyilatkozatai

Szemlénket az alföldi és dunántúli megyékkel kezdjük, ahol általában homogén magyar anyanyelvű nemesség élt s ahol ennél fogva a magyar hivatalos nyelvhasználat bevezetése csak elvi problémát jelenthetett. Legyen szabad tehát egy sor példán, néhány kifejező mondat idézésével bemutatni, hogyan reagáltak egyes vármegyék a *Széchenyi Könyvtár* életre hívásának nagy eseményére.

Az élenjáró *Pest megye* pl., amely az országgyűlésen ekkoriban már hangadó szerepet játszott, először örömet fejezte ki a felett, hogy SZÉCHÉNYI saját gyűjteményeit „polgártársai felsegítésére az országnak ajánlotta és ajándékozta”, majd megállapította, hogy SZÉCHÉNYI őseinek nyomdokait követi a „közjó” munkálásában, s a jelen való és jövődő kor boldogulását összekapcsolva igyekszik a nemzet fényét emelni.⁶³

Az egyesített *Heves és Külső-Szolnok megye* így ír:

„... Ámbár ugyan Excellenciádnak ezen hazájához bizonyított halhatatlan nagy érdemét az országnak rendei örökös hálaadó szíveknek jeléül, immár hazánk törvényeibe is beiktatták, mindazonáltal... hálaadó szívünk tőlünk továbbra is megkívánja, hogy hazánknak ily dicsőséges áldozatját... szünet nélkül... tiszteljük.” S ezzel végzi: „Excellenciád kiérdemelte, hogy a „Haza atyjának” neveztessek.”⁶⁴

Csongrád megye levelének egy mondata:

„... Megbizonyították hazánk karai és rendei, mennyire becsülték legyen Excellenciádnak ezen hazafüvi áldozatát, amidőn különös törvénycikkelyben való megjegyzését rendelték. Kívánták ők ezáltal Excellenciádnak a *Széchenyiek* között... akiknek nevei hazánk történeteinek leírásában több ízben előfordulnak, első helyet szerezni. Ohajtották ezáltal Excellenciádnak nevét és cselekedetét legkésőbbi maradékink szíveiben s emlékezté-

63. OL Széch. It. I. cs. 29. sz. 480. f. Kelt: Pest, 1807. dec. 3. (A jelzetre nézve I. az 5. jegyzetet!) A magyar nyelvű idézeteket nem betűhíven, hanem mai helyesírás szerint közlöm, az eredeti írásmódból csak a *haza* és a *nemzet* szavaknak, valamint az udvarias megszólításoknak általánosan és következetesen használt nagy kezdőbetűs írását tartottam meg. A latin nyelvű idézetekből is kiküszöböltem a barokk írásmód fölösleges maiusculáit; itt csak a vokatívuszokat kíméltem.

64. Uo., 310. f. Kelt: Eger, 1808. márc. 7.

ben fenntartani, például vévén azon régi nemzeteket, amelyek ügyétén történeteknek örök emlékezetül kőoszlopokat emeltek.”⁶⁵

Csanád megye nemesei, akik „öröm könnyecseppjeik hullásával” értesültek a könyvtáralapításról, — a következő sorokkal fordultak SZÉCHÉNYIHEZ:

„*Excellenciád hazánk ama nagylelkű Maecenása, aki ily megbecsülhetetlen kincsével a hazabeli ritkaságok megismeretésekre és a mélyebb tudományok szélesebb kiterjesztésére, főképpen pedig anyanyelvünk nagyobb virágzására tágas utat nyitott, s egyszersmind másoknak is hasonló áldozatok tételére eleven példát adott.*”⁶⁶

Bihar megye közönsége ugyanilyen értelemben és ugyanekkora lelkesedéssel nyilatkozott, írván:

„...*Akik a tudományokat szeretik, becsülik, — akik azoknak, azok között pedig nemzetünk nyelvének gyarapítását és virágzását óhajtják: azok tudják meg is becsülni és meghátalni illendően ezt a nemes cselekedetet, ezt a nagy áldozatot, mellyel Excellenciád a magyar nemzet oltára előtt áldozott. . . . Kinyilatkoztatta a Nemzet is háladatosságát, amidőn . . . a legnagyobb tisztességgel, tudniillik törvény által kívánta a közelebbi múlt országgyűlésen által bocsátani a késő maradékra is.*” Végül a levél záradékában ez a meghatározó mondat olvasható: „*A méltóságból és fényességből elébb-utóbb kivetkezett bennünket a halál, de a Nemzet háladatossága élni fog Excellenciádnak még hamvaiban is, és csak a Nemzettel együtt fog elenyészni.*”⁶⁷

Szabolcs megye közönsége levelének érdemi része így szól:

„*Színmutatást nem esmérő szívünkben belső örömet éreztünk azon, hogy találtatik még ma is oly nagy hazafi, ki Nemzetünk pallérozására, anyai nyelvünk virágzására s hazánk történeteinek igaz esméretére vezető utunk feltalálására oly nagy áldozatokat téssen; hogy találtatik oly nagy polgár, ki hazánknak azon nagy veszteségét, melyet a rabló török a néhai Mátyás király által felállított Nemzeti Könyvtárnak és ritka gyűjteményeknek kipusztításával okozott, pótolgítja és annak teljes kipótlásának fundamentumát megvetette.*”⁶⁸

Hasonlóképpen egyértelmű pozitív állásfoglalás és helyes megítélés jellemezte a Dunántúl megyéinek nyilatkozatait is.

Fehér megye pl. felismerte, hogy SZÉCHÉNYI könyvtára a nyugati műveltséghez való felzárkózást akarja előmozdítani.

„*Még eddig — így írt — Hazánk csak a természetnek drágaságaival, ritkaságaival, melyekre nézve Európának akármely országával vetekedhetik, dicsekedhetik. Most már dicsekedhetik több oly nagylelkű hazafiakkal, akik módot és alkalmatosságot nyújtanak arra, hogy nemzetünk magát kipallérozhassa és akármely nemzetekkel kezelt foghasson. Ezen módok közé tartozik Excellenciádnak könyves gyűjteménye s egyéb ott említett szerzeménye is, mely valaminek egy nagy Nemzethez méltó áldozat, úgy csak egy nemeslelkű hazafitól származhatott.*”⁶⁹

Veszprém megye igen terjedelmes üdvözlőiratát így kezdte:

„*Ritka s már ennél fogva is dicső példáját adta Excellenciád az értelmes és munkás hazai szeretetnek, midőn amaz jeles gyűjteményét . . . a közhaszon végett Pesten, az ország szívében a Haza oltárán letenni méltóztatott.*” Majd azzal folytatta, hogy a nemesség haj-

65. Uo., 215. f. Szeged, 1808. febr. 23.

66. Uo., 211. f. Makó, 1807. nov. 10.

67. Uo., 173. f. Váradolaszi, 1808. febr. 8.

68. Uo., 665. f. Nagykálló, 1808. febr. 28.

69. Uo., 254. f. Székesfehérvár, 1807. dec. 14.

landó anyagi hozzájárulással támogatni a *Nemzeti Könyvtárnak Nemzeti Múzeum* mávaló kifejlesztését, mivelhogy „a felséges célnak, ti. a nemzeti dicsőségnek a tökéletesebb hazai nyelv, a tudományok és szepmesterségek gyarapodása által elérhető méltóságát elegendőképben becsülni nem lehet”. Végül reményét fejezi ki, hogy eljön az ideje a rég óhajtott *Tudós Társaság* felállításának is, amely a „hazai csinosodás” ügyét még hatékonyabban fogja szolgálni.⁷⁰

Komárom megye is hasonló értelemben fogta fel a *Nemzeti Könyvtár* jelentőségét.

„Igaz hazafias... örömmel vették a nemes *Komárom vármegyének* rendei *Excellenciádnak* hazafiu buzgóságos szeretetéből eredetét vevő ajándékjait, melyek a magyar nyelvnek úgy, mint valamely forrásból az egész magyar nemzetségre kiterjedő szelid tudományoknak bőséges kiadását és elterjedését eszközölni fogják...⁷¹”

Vas megye levele is hangsúlyozta, mekkora csodálatra és köszönetre készíti a rendeket *SZÉCHÉNYINEK* a közhaszonra irányuló iparkodása, a tudományokhoz való nagy vonzalma és a magyar hazához való, határt nem ismerő szeretete. Éppen ezért a rendek az ajándékuul küldött könyvtári katalógusokat legnagyobb kincseik közé, a levéltárukba fogják helyezni. Végül közlik, hogy országgyűlési követüket utasították *SZÉCHÉNYI* érdemének törvénybe iktatását szorgalmazni.⁷²

Sopron megye pedig a katalógusokról szólva kijelentette, hogy azok a hazának nemesak díszére válnak, hanem mindenkinek, akit „az olvasás s az általa nyerhető tudomány gyönyörködtet, különös hasznára szolgál”.⁷³

Végül *Tolna megye* közgyűlése, amikor *SZÉCHÉNYI* levelét felolvasták és katalógusát bemutatták, annak a reményének adott kifejezést, hogy a *Nemzeti Könyvtár* alapításával „a Haza dicsősége és a hazafiaknak ezzel összekötött boldogsága” fog növekedni.⁷⁴

A nemzetiségi vármegyék nyilatkozatai

Mindezek a vélemények a nagy többségükben magyar etnikumú vármegyék nemessége részéről hangzottak el. Kérdés: hogyan vélekedett a felében-harmadában, vagy zömmel idegen nyelvű megyék nemessége. Köztudomású ui. hogy a felvidéki és a többi peremvidéki középnemesség soraiban sok volt az idegen származású, idegen anyanyelvű elem. Mit jelentett a *Széchenyi Könyvtár* alapítása ezek szemében? Vajon ók is ugyanazt látták-e ebben az első modern kultúrintézetünkben, amit a többi megyebeliek? Vegyük hát szemügyre néhány prominens megye nyilatkozatát.

Nyitra megye a felvidéki törvényhatóságok egyik legtekintélyesebbje bővebb nyilatkozatot nem tett, csupán annyit tudatott *SZÉCHÉNYI*VEL, hogy a kései utódok okulására, levéltárában helyezi el az új téka katalógusait.⁷⁵

Röviden nyilatkozott *Zólyom megye* is. Kifejezte örömét *SZÉCHÉNYI* érdemének megtörtént törvénybe iktatása felett, majd így írt: „Már régóta csodáljuk

70. Uo., 584—585. f. H. n. 1807. nov. 18.

71. Uo., 363. f. H. n. 1807. okt. 11.

72. Uo., 594. f. Szombathely, 1807. dec. 7.

73. Uo., 693. f. Sopron, 1807. nov. 25.

74. Uo., 623. f. Szekszárd, 1807. nov. 24.

75. Uo., 462. f. Nyitra, 1807. nov. 10.

Excellenciádnak kedves hazánk litaraturabéli előmenetelét, s dicsét eszközöl szorgos, költséges és fáradhatatlan munkálkodását."⁷⁶

Nógrád megye jóval bővebben nyilatkozott, de a Nemzeti Könyvtárban nem annyira a jövő zálogát, mint inkább a múlt tiszteletreméltó kulturális teljesítményeinek igazolóját látta.

*„...Nem lehet nem örvendenünk — így szólt a nemesség — azon dicső nemzeti tulajdonnak, amely annyi viszontagságok között fennmaradott és már a maga régiségével is méltóságos alkotmányunkra új fényt és elhunyt derék eleink tettheikre új tündöklést hoz.”*⁷⁷

Majdnem ugyanilyen szellemben fogant Pozsony megye üdvözlő irata is. „Édes Hazánknak és érdemes elődeinknek örökítésekre szolgáló gyűjteményeknek... *lajstromait — írták — a megyei levéltárba helyezzük.*”⁷⁸

Turóc megye a szlovák nemzeti öntudat későbbi erős vára, mint említettük latin nyelvű levélben üdvözölte SZÉCHÉNYIT, ámde éppen olyan áradó lelkesedéssel mint akármelyik alföldi megye. Levelének érdemi észre így hangzik:

*„Adeo generosum Hungariae per Excellentiam Vestram oblatum et in promotionem scientiarum, consequenter erudiendam nationem vergens donum, cum admiratione veneratur Europa, Hungara autem gens nomen Excellentiae Vestrae et in annalibus et cordibus et cordibus suis immortale efficiet, seraque posteritas magnitudinem doni uberius recognitura Excellentiae Vestrae in cineribus etiam benedictura est.”*⁷⁹

Egy másik jellegzetesen szlovák etnikumú megye, Liptó még megindultabb hangú, magyar nyelvű vallomást tett.

Tisztában vagyunk vele — írták a nemesek — a katalógusokat azért kaptuk, hogy „az Ország Könyves Tárházának, melyet Excellenciád anyanyelvünk nagyobb tökéletesítésének s édes Nemzetünk nagyobb dicsőségének s magasztalásának buzgó szeretetéből” a nádor gondviselésére bízott „drága adományával szabadon élhessünk s azt tettségünk szerint használhassuk”. Közölték SZÉCHÉNYIVEL azt is, hogy érdemét örök emlékezetül, a megyei jegyzőkönyvbe iktatták, de beleoltották a szívükbe is. Végül levelüket ezekkel a szavakkal zárták: „...Noha azon ország részét lakjuk, ahol a magyar szóval élés igen ritka, csendes lépéssel, de teljes akarattal azon igyekezzünk, hogy ez a faka-dásban levő csemete gyökerestől együtt ki ne száradjon, hanem gondos szorgalmatosságunknak és tehetségünknek azon célra való fordítása által arra az állapotra juthasson, melyben kellemetes virágokat és egy kis időnek elfolyása után édes ízű gyümölcsöket hozhasson.”⁸⁰

A Felvidéket kelet felé lezáró Sáros és Zemplén megye szintén nagy elismeréssel adózott SZÉCHÉNYINEK. Az előbbi főleg azon örvendett, hogy a Nemzeti Könyvtárban végre van egy olyan tekintélyes intézménye az országnak, amely a külföldet helyesen tudja informálni a magyar múltról. Egyben a maga részéről is köte-

76. Uo., 551. f. Besztercebánya, 1808. márc. 21.

77. Uo., 452. f. Balassagyarmat, 1802. nov. 16.

78. Uo., 494. f. Pozsony, 1807. nov. 25.

79. Uo., 616. f. Szentmárton, 1807. dec. 19. A fenti szöveg magyar fordítása: „Az Excellenciád által Magyarországnak felajánlott, a tudományok előmozdítására és következőképpen a nemzet nevelésére irányuló, annyira nemes ajándékát Európa csodálattal tiszteli, a magyar nép pedig Excellenciád nevét úgy az annalesekben, mint szívében halhatatlanná fogja tenni, a kései utókor meg, amely majd az adomány nagyságát bővebben meg fogja ismerni, Excellenciádat még hamvaiban is áldani fogja.”

80. Uo., 395. f. Szentmiklós, 1807. nov. 24

lezettséget vállalt SZÉCHÉNYI érdemének törvénybe iktatására.⁸¹ — Zemplén csak annyit írt, örvend a négykötetes katalógusnak, mert ennek segítségével fel tudja mérni azt a kincset, amit az „Ország Könyves Tárháza” tartalmaz. Majd szintén a törvénybe iktatásra célozva fogadalmat tett, hogy „oszlopot emel a magyar műzsák nevelőjének”.⁸²

További kérdésünk: hogyan fogadta Kárpátaljának vegyes magyar, ukrán, román lakosságú megyéiben SZÉCHÉNYI alapítását a középnemesség?

Máramaros megye 1802 szeptemberében az elsők között üdvözölte SZÉCHÉNYIT, mégpedig olyan lelkesen, okosan és szerényen, hogy az szinte párját ritkítja. Íme, a gratuláló levél:

„Nemcsak a maga dicsőségét nevelte Excellentiád, nemcsak azt tette örök emlékezetnek kedves tárgyává főképpen a nemes magyar Hazára nézve, hanem nevelte egyszersmind az egész Haza dicsőségét, nevelte az új század dicsőségét, amidőn megbecsülhetetlen hazafiúi nagy buzgóságból becses könyvtárával és ahhoz tartozó drága és ritka gyűjteményeivel azt az Édesanyját, melynek e részben semmije sem volt ily nemes fiú indulattal egyszerre gazdaggá tenni méltóztatott. — Mi ugyan ezt megbecsülni nem tudjuk, de azt megvalljuk Excellentiád örök dicsőségére, hogy megbecsülhetetlen és olyan nemes cselekedetnek tartjuk, mely nemcsak a mi és minden hazafiak szívét háládatosságra és alázatos köszönetre indítja, hanem még az idegenek előtt is Excellentiád nagy nevét magasztalja.”⁸³

Ugocsa megye közönsége 1808-ban csak annyit tartott szükségesnek megjegyezni, hogy hálájukat ők a SZÉCHÉNYI érdemét megörökítő 1807. évi törvénycikk megszavazásával már lerótták.⁸⁴

Ung megye rendei is 1802-ben üdvözölték SZÉCHÉNYIT, akkor, amikor a Helytartótanács hivatalosan adta hírül a könyvtáralapítást. Ők az esemény kapcsán annak a reményüknek adtak kifejezést, „Vajha volnának több ilyen, a Haza javát és a tudományok előmozdítását buzgó törekvéssel munkálódó Maecénások is, kik Excellentiádnak hasznos nyomdokot követvén, ily drága kincseket a Hazának feláldoznák!”⁸⁵

SZÉCHÉNYI alapításának korszakos jelentőségét azonban legmélyebb értelmében és legteljesebben Bereg megye nemessége mérte fel. S felismerésének olyan eredeti megfogalmazásban adott kifejezést, hogy indítatva érezzük magunkat levele legnagyobb részének közzétételére.

„Ha a fél világ részében — így szól az üdvözlő irat — rettegést, inséget, vért és halált árasztó vitéz a világ nagyjai közé való számláztatását érdemi,⁸⁶ — egy nemzeti csinosodás, elmebeli kímüvelés, erkölcsi nemesítés munkása, ama nagy római császár példájára, [az] emberiség díszének, sőt az emberiséget is meghaladó valóságnak nevével sokkal méltóbban tisztelhető. — Nem kevésbé tömjénezetetik a dicső Hunyadi Mátyás neve a szüntelen körülötte sereglő tudósok ápolgatásáért, a tudományok terjesztéséért és az akkortájban leg-híresebb könyvtáráért, mint ellenségét mindenkor megszegényítő diadalmaiért. Mit nem érdemel tehát a Nagyméltóságod személyébe öltözött II. Hunyadi Mátyás?, aki fényes őseinek nyomai után, fiatal esztendőitől óta szerzett Nemzeti Könyvtárának és egyéb honi szerkekből álló kéltséges gyűjteményének példán kívül a Hazának kegyesen lett ajándékozása által a magyar elmék felhevítését eszközölni, a tudományosság új időpontját elkezdni és

81. Uo., 532. f. Eperjes, 1807. nov. 12.

82. Uo., 561. f. Sátoraljaújhely, 1807. nov. 27.

83. Uo., de I. cs. 26. sz. 59. f. Sziget, 1802. szept. 14.

84. Uo., de ismét I. cs. 29. sz. 611. f. Nagyszőlős, 1888. márc. 11.

85. Uo., 608. f. Ungvár, 1802. nov. 25.

86. Nyilván Napoleon császárra való célzás.

ezek által a kiműveltséggel kérkedő nemzetekhez egy igen közelítő lépést tétetni méltóztatott. — Nincs oly méltatlan szüleménye ezen érzékeny Hazának, ki a Nagyméltóságod kegyességét gyengéded belső megindulás nélkül vegye. [S] nem lesz oly elvetemedett maradék, oly hálaadatlán emlékezet [sem], mely ezen nemes tettet halhatatlanná tenni ne törekedjen...”.⁸⁷

Ódon hangzású, nehezen gördülő mondatok. Mégis milyen nagyszerű kifejezései a közörömnök és közértelmességnek.

Ami a Bánság megyéit illeti, bármily tarka volt is ezek népi-nyelvi összetétele, és bármennyire friss, többnyire idegen elemekből állt is a nemessége, a SZÉCHÉNYI-féle új nemzeti kultúrintézet létrejötté, belőle is ugyanolyan visszhangot váltott ki, mint a törzsökös magyar nemességből. *Krassó* megbecsülése jeléül és a kései utódok okulására szintén levéltári kincsei közé helyeztette a Széchényi Könyvtár katalógusait.⁸⁸ *Torontól* egyszerű szavakkal, de nagy hálával köszöntötte a grófot.⁸⁹ *Temes* pedig kijelentette: azt a tényt, hogy a Széchényi Könyvtár „a hazának örökévé és minden magyarnak tulajdonává lett” nem lehet elég magasra értékelni.⁹⁰

Erdély hét magyar megyéje közül csak háromnak a nyilatkozatát ismerjük. *Kolozs megye* az elődöknek a tékában összegyűlt szellemi alkotásaitól hatódott meg s természetesen SZÉCHÉNYI nagy áldozatkészségétől is, amelyet például kívánt állítani a többi nagyurak elé.⁹¹ *Küküllő* ismét a levéltárba helyezéssel hódolt a nagy alapítónak.⁹² *Torda* pedig kijelentette, hogy a megye mindenkor „oly mértékben fogja [Széchényinek] a közjóra, a tudományok előmozdítására és a haza boldogítására szentelt ajánlását tisztelni, amint annak eredeti nemes volta méltán megérdemli.”⁹³

Szlavóniából két megye *Szerém*⁹⁴ és *Pozsega*⁹⁵ üdvözölte a grófot a katalógusok megküldése kapcsán. Latin nyelvű levelükben ők is a közjó (*bonum publicum*) és a nemzeti kultúra ügyét látták előmozdítva az Országos Könyvtár életre hívásával.

Nemesi magánnyilatkozatok

A középnemességnek most ismertett közös állásfoglalásait erőteljesen alátámasztják a megyei vezető családok reprezentánsainak nyilatkozatai is. Legyen szabad ezek közül is néhányat felemlíteni.

A középső országrész famíliái részéről pl. igen jellemző ÓCSAI BALOGH Péternek, az 1790/91-i országgyűlésen nagy szerepet játszó követnek a levele. Ő úgy látja, hogy PÁZMÁNY Péter és SZÉCHÉNYI György óta nem részesült ilyen jelentős alapításban a nemzet. Megállapítja, hogy *Széchényi* Ferencnek ez a haza oltárára letett áldozata az egész magyar nép kincse. („*Tale tantumque sacrificium in ara*

87. Uo., 165. f. Beregszász, 1808. jan. 25.

88. Uo., 378. f. Lugos, 1807. dec.

89. Uo., 620. f. Nagyszentmiklós, 1808. márc. 8.

90. Uo., 633. f. Temesvár, 1807. dec. 18.

91. Uo., 384. f. Kolozsvár, 1810. júl. 21.

92. Uo., 383. f. Dicsőszentmárton, 1811. nov. 25.

93. Uo., 615. f. Torda, 1810. okt. 16.

94. Uo., 701. és 702. f. Neo-Vukovarini, 1808. febr. 3. és 1808. dec. 19.

95. Uo., 505. f. Pozsega, 1808. nov. 29.

patriae immolatum, universi populi Hungarici thesaurus est.") Reméli, hogy a benünket lebecsülő nyugati szomszédok most majd belátják tévedésüket. Végül megjegyzi, ha egyben másban lemaradtunk is, ennek oka, hogy évszázadokon át a Nyugat biztonságát („*Occidentalis Europae securitatem*”) védelmeztük.⁹⁶

Egy másik Pest megyei család sarja, SZILASY József, a személynöki szék protonotáriusa szerint SZÉCHÉNYI Ferenc a könyvtár alapításával nyilván arra törekszik, hogy a művelséget az egész hazában elterjessze, célja, hogy az értelmesség tökéletesítéséből („*ut per intellectus perfectionem*”) az akarat javulása következék („*voluntatis etiam melioratio sequatur*”) és ily módon létrejőjön a magyar nemzet boldogságának igazi alapja („*talierque vera basis felicitatis Hungarae gentis ponatur*”). Végül bátran kimondja:

„*Munus hoc non solum pro Hungaris, sed in genere pro humanitate aere perennius emolumentum suum in seram quoque posteritatem transfundet.*”⁹⁷

SIMOGA György Veszprém megyei táblabíró szapphói versmértékben írt ódával köszönti SZÉCHÉNYIT, de „*túl a Dunán virágzó magyar szókimondás szerint*” megrójjá a magyar urakat, akik túlnyomórészt külföldön élnek, léha kedvteléssel szórakoznak, a „módizással” tékoznak, könyvolvasás helyett kártyáznak, bomlasztják a családi életet s egész kártékony életükkel valósággal sírásói a magyar-ságnak.⁹⁸

FARÁDI Vörös Ferenc Fejér megyei birtokos nemes viszont ismét a köz-örömmek adott kifejezést, kulturális megújulásunk kezdetét sejtve a British Museum példájára megalakult Nemzeti Könyvtárban, illetve Nemzeti Múzeumban.

„*Bibliothecam quippe Nationalem erigendo, Tibi Excellentissime Comes, splendidissimaque Tuae familiae monumentum omni aere perennius in animis Hungarorum posuisti, aemulatus es insigne illud Magnae Britanniae in condendo Museo Patrio exemplum, jecisti solidissima Museo Hungarico fundamenta, quibus reliquam superstruere molem opus longe facilius erit.*”⁹⁹

Felvidéki viszonylatban kiemelkedő RADVÁNSZKY János Zólyom megyei földesúrnak magyar nyelvű levele. Azt írja: az újságokból értesült, hogy SZÉCHÉNYI több százszázéretet érő könyvtárát a haza közhasznára felajánlotta, megvilágosítandó az élőket és élendőket. A nagy ős, SZÉCHÉNYI György primás — így folytatódik a levél — mintegy száz évvel ezelőtt a haza szolgálatában elaggott vitézek tartására 400 000 forintnyi alapítványt tett egy ispotály állítására. A jeles utód pedig a lelkeket és elméket tápláló alapítást tett. . . De tiszteli és áldja SZÉCHÉNYIT azért is, mivel *kedves anyanyelvünket családjában házi nyelvvé befogadta „a mai időtlen s fájdalom, mégis közönséges módinak truccára, megpirítására*”.¹⁰⁰

Figyelemre méltó még SEMSEY András Ugocsa megyei főispán levele is. E művelt, jeles férfiú — aki együtt tanult SZÉCHÉNYIVEL a nagyszombati egyetemen — a Nemzeti Könyvtár jelentőségét különösen két tényben látja. Egyrészt abban, hogy sajtósképpen magyar tudósok írók műveit öleli fel s ennyiben számunkra

96. Uo., 139—140. f. Pest, 1803. jan. 27.

97. Uo., 655. f. Pest, 1803. jan. 28.

98. Uo., 641—642. f. K. n.

99. Uo., 607. f. Sárpentele, 1812. márc. 30.

100. Uo., 509—510. f. Radvány, 1803. jan. 6.

fontosabb mint a Corvina könyvtár volt, amely köztudomásúlag csakis latin és görög auctorok írásait tartalmazta.

„*Jam olim quidem — így hangzik az idevágó mondat — apud nos Mathias Corvinus bibliothecam Latinis Graecisque variarum disciplinarum libris copiose instructam patere omnibus voluerat; exemplum illius, secuti sunt summi, tam prioris, quam nostrae etiam aetatis viri: nemo tamen ante Te exstitit, qui eruditos Hungarorum conatus in ea, qua Tu exhibes, huc collocasset.*”

A Széchényi Könyvtár másik jelentősége pedig — SEMSEY szerint — abban van, hogy végérvényesen megcáfolja azt a külföldön terjesztett hamis vádat, miszerint a magyarok a tudományosságot mindenkor elhanyagolták.

„*Vulgaris erat — így folytatódik a levél — dudum opinio, litterarum studia apud Hungaros neglecta plerumque exstitisse; Tuus iste litteratorum Hungariae catalogus luculentum est adversus calumnias huiusmodi argumentum.*”¹⁰¹

A keleti országrészről álljon itt először PÉCHY Imre Bihar megyei alispán kezerűen tárgyilagos nyilatkozata.

„*Amióta azt olvastam egy politicusnak írásaiban — így szól ez a szép magyar nyelvű levél — hogy amely nemzetnek nationalis ambíciója nincsen, tehetetlen valamely nagy dolgra, mindég szánakodtam a nemzetemen. Annak, hogy valaki nemzeti születését díszének tartsa, egyik jele, ha jámbor ősei viselt dolgai olvasásában gyönyörködik. Ezt [a] magam nemzetében nem tapasztalom. Ha meggondolom, hogy még csak egy meglehetősen históriája sincs a magyar nemzetnek anyanyelvén írva, annyival kevésbé a megholt nagy emberekéi életét kidolgozva, hogy[an] hitethetném el magammal, hogy vagy a nemzetemnek igaz nationalis ambíciója. — Igaz ugyan, hogy ennek a nagy fogyatkozásnak sok okai vannak, s egyikéddig az volt, hogy a históriák írására megkívántató segedelmet bajos volt feltalálni. — Vévén Excellenciád nékem küldeni méltóztatott Magyar Bibliothecáját, megörültem s reménységem támadott, hogy ily kincset tévén Excellenciád közönségessé, fog támadni olyan hazafi is, aki ezen bibliothecát a nemzetünk díszére fogja használni, s talán fog az ország nagyjai közül olyan is találkozni, aki jutalmat teszen fel annak, aki tiszta magyarsággal legjobb nemzeti históriát fog írni, vagy némely nagy embereinknek életét s viselt dolgait ki fogja dolgozni. — Különben, ha az országnak nagyjai Excellenciád példáját nem követik, s effélékkel nem mutatják meg, hogy magyarnak lenni dicsőségnak tartják, lassan lassan elenyészik nemzetünk s megszűnik az lenni. — Mindjárt száz esztendeje mióta a több európai nemzetek viselt dolgairól írt írásokban különös nemzetnek nem nézetünk, s róluink emlékezet nem tétetik, hanem az Austriacusok alatt értetünk. — Ugyanazon időtől fogva a magyar fogy, mert az anyanyelvünket megvetettük; ezt látván a közöttünk levő idegen nemzetbeliek, nem tartják (és méltán is) érdemesnek azt megtanulni.*”¹⁰²

De legyen szabad ugyanezen keleti országrészből egy nem magyar anyanyelvű és nemzetiségű középnevest, a szerb Sava TEKELJA (= TÖKÖLY Száva) nyilatkozatát is idézni. E jeles férfiú, a szerb nemzeti kulturális törekvések legnagyobb mecénása bölcs higgadtsággal így méltatta SZÉCHÉNYI érdemét:

„*Si haec Excellentiae Vestrae studia haecque pro eruditis facta incitamenta saecula secundaverint, sera posteritas immortalis eiusdem gloriae lauros vegetescere vegetosque aeternitati conservare non desistet.*”¹⁰³

101. Uo., 709—710. f. Pozsony, 1802. okt. 16.

102. Uo., 477—478. f. Pozsony, 1802. szept. 24

103. Uo., 618. f. Arad, 1803. szept. 20. Tököly sorai magyarul: „*Ha Excellenciád törekvéseinek és a tudósok számára tett ösztönzéseinek a századok kedvezni fognak, a késői utókor nem fogja elmulasztani hathatatlán dicsőségének babérait nevelni, s a felnevelteket az örökkévalóság számára megőrizni.*”

Hosszasan lehetne még folytatni a középnemes családok kiemelkedő tagjai (így pl. ALMÁSY Ignác és Pál, ATZÉL István, BAY Ferenc, BENICZKY Lajos, BEÖTHY Imre, CSEREI Farkas, DARVAS Ferenc, DVORNIKOVICS Miklós, GHYCZY József, PRIBÉRI JANKOVICH János, KENDERESI Mihály (Kolozs megyéből) KONDÉ József, KUBINYI Péter, LATINOVICS János, MAJLÁTH György, MARCZIBÁNYI István, KELLEMESI MELCZER László, MILOSS József, MUZSLAY Antal, PETHŐ Jakab, ÜRMÉNYI József, TARRÓDI István, MEGGYESI SOMOGYI János, SZRÓGH Sámuel, TALLIÁN Antal, SZILY József, SZLÁVY Pál, SZENTIVÁNYI János és Ferenc, SZÉCHEN Sándor, VAY József és mások) részéről tett idevágó érdekes véleménynyilvánításokat. Úgy gondoljuk azonban, hogy az ismertetett levelek magukban is elég kifejező bizonyosságot szolgáltatnak arra nézve, hogy a vármegyei középnemesség a 19. század elején — nemzetiségére való tekintet nélkül — milyen álláspontot foglalt el közművelődési mozgalmunk két nagy ügye, a magyar nyelv használatba vétele, illetőleg a tudományos előhaladás kérdésében.

B) A feudális polgárság közvéleménye

A közvélemény másik mértékadó mutatójával kétségtelenül a városi polgárságot kell tekinteni, mégpedig annak felső, közjogi értelemben kiváltságos rétegét, a szabad királyi városok (*civitates liberae regiae*) és a királyi bányavárosok (*civitates liberae montanae*) polgárságát. Ez a csoport politikai-társadalmi tekintélyét és gazdasági-műveltségi szintjét tekintve hasonló állást foglalt el a magyarországi összes polgárság körében mint a középnemesség az össznemességben. A szabad királyi és a bányavárosi polgárság (*civilitas*) jelentette a tulajdonképpeni *polgári rendet*, a magyar feudális alkotmányban elismert negyedik rendet. Tudvalevőleg csak ez a polgárság képviselhetette magát az országgyűlésen, s vehetett részt az országos törvényhozásban; csakis ez volt jogosult a maga városát kőfallal körülvenni és életét falain belül minden nemesi hatóságtól (földesuraságtól és vármegyétől) függetlenül berendezni. Minden más, magát városnak nevező közösség — tudjuk — paraszt-városnak számított, ha hivatalosan mezővárosnak (*oppidum*-nak) ismerték is el őket, kivétel nélkül alá voltak vetve mind a földesúri, mind a megyei jurisdikciónak.

Ismeretes az is, hogy a kiváltságos polgárság zöme német földről betelepült vendég nép volt, mégpedig a Felvidéken és Erdélyben régi, mintegy 600—800 éves múlttal, a Dunántúlon és az Alföld peremén azonban, ahol a török időkben a városi élet nagyrészt elenyészett, csak mint egészen friss, egy évszázadnál nem régebbi telep. A középkori eredetű polgárság a 16. század óta a lutheránus egyházhoz tartozott és általában magas kulturális igényekkel élt. Fiai a középnemességet megelőzve iskoláztak; a városvezető családok legalább gimnaziális, de gyakran külföldön szerzett egyetemi képzettséggel is rendelkeztek. A felvilágosodás korában pedig nagy érdeklődést mutattak a szabadkőműves mozgalom iránt és úttörői lettek a korszerű tudományosságoknak.

Az újonnan betelepült katolikus vallású polgárság módosabb részének fiai szintén látogatták a városukban működő szerzetesi iskolákat, mégis kulturális szerepük országos viszonylatban csekélyebb jelentőségű volt amazokénál.

Német anyanyelvét mind az ősi, mind az új polgárság híven őrizte; latinul megtanult, de a magyart többnyire nem volt hajlandó elsajátítani s különösen nem használni. Politikai gondolkodás tekintetében sem tudott a német polgárság

a magyar nemességgel egységbe forni; az ellenreformáció korának felvidéki érdekközössége felbomlóban volt; a francia forradalmi eszmék hatása alatt a régi települési városok — szilárd hungarus öntudatuk ellenére — egyre méltatlanabbnak érezték a nemesség politikai túlsúlyát. A Dunántúlon, magyar környezetben élő új polgárság sokkal inkább közelített a nemesi célokhoz, mint a felföldi.¹⁰⁴

Hogy a felvilágosodási irányzat bukása után, a napóleoni időkben a feudális polgárság milyen állást foglalt el az 1790-ben kitűzött magyar művelődési reformprogram irányában, arra általában nemigen tudunk biztosan következtetni. A Széchényi Könyvtár alapításának eseménye kapcsán azonban birtokába juthatunk néhány idevágó megnyilatkozásnak.

A 19. század első évtizedében az anyaországnak (az erdélyi, a horvát-szlavón területeket nem tekintve) 43 szabad királyi és bányavárosa volt.¹⁰⁵ Ezek közül a Széchényi levelesanyagban csak 25 szerepel, ám ebben a számban szinte valamennyi jelentékeny város benne van: a felvidéki Kassa, Késmárk, Lőcse, Bártfa, Besztercebánya, Selmecebánya és Trencsén éppen úgy, mint a kisalföldi Győr és Komárom, a dunántúli Sopron, Székesfehérvár, vagy az alföldi Pest, Szeged, Debrecen és Temesvár.

Ami a levelek nyelvét illeti, az — egyáltalán nem meglepő módon — majdnem kizárólag latin; magyar nyelven mindössze 5 város köszöntötte a gróft, mégpedig Debrecen, Szeged, Nagybánya, Felsőbánya, és Pest; németül egy sem. Ám a lényeg, ti. a tartalom egyhangúan kedvező: a latinul író német városok az ország minden részéből éppoly pozitíven értékelték és örömmel, sőt lelkesedéssel üdvözölték a Nemzeti Könyvtár létrejöttét, mint a magyar népeességük. Az értékelés szempontjai és kifejezésmódjai is messzemenően hasonlítanak a megyéknél megfigyeltékhez. A könyvtár „*regium munus*”, „*Palladium*”, „*emolumentum*”, a „*chara patria*” és a „*generosa gens Ungara*” számára, amely minden bizonnyal „*in communem universorum regnicolarum utilitatem et gaudium*” fog szolgálni. A katalóguskivadványok pedig „*culturae nationalis non minus ac magnanimi collectoris perenne complectens monumenta*” lesznek.¹⁰⁶

Több város, így Székesfehérvár részéről kifejeződött az az óhaj is „*ut illustri Excellentiae Vestrae exemplo provocati complures quoque potentiores regni cives similia ad aram patriae immolare pergant sacrificia; certo factura, ut fessus nonnihil spiritus Ungarus novis recreatus stimulis revehat condam Ludovici, Corvinique tempora!*”¹⁰⁷

Egyénibbek, színesebbek és zamatosabbak a magyar lakosságú városok megnyilatkozásai.

Felsőbánya pl. így ír:

„Nagyméltóságodnak a Haza eránt való igaz hazafiúi buzgó indulatját és a széptudományoknak előmozdítására nézve tett, követésre méltó áldozatját, melyhez hasonlóval egy század és egy nemzet is még eddig nem dicsekedhetett, minden hazafi velünk együtt méltán magasztalja, sőt a külső nemzetek is csudálják.”¹⁰⁸

104. Vö. HAJNAL, *Az osztálytársadalom*. 175—179. l.

105. *Novum calendarium ad annum . . . MDCCXCVIII . . . in usum regni Hungariae et vicinarum provinciarum*. Budae, (1798). Kiegészítő része: *Schematismus inlyti regni Hungariae partiumque annexarum pro anno MDCCXCVIII*. 349. l.

106. E kifejezések Bártfa és Selmecebánya levelében olvashatók. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 151., ill. 542. f. Kelet: 1808. febr. 19., ill. 1807. dec. 7.

107. Uo., 125. f. Kelet: 1807. nov. 20.

108. Uo., 256. f. 1808. jan. 7.

Debrecen sorai még emelkedettebb hangulatúak:

„Mely megbecsülhetetlen áldozatot tett Excellentiád édes Nemzetünknek, tudják azok és jól értik, valakik gondolatjait a jövőre időkre kiterjesztik. Látják hogy nagylelkű eleinek nyomdokát követvén, Excellentiád nyitott utat, sőt szárnyakat készített kedves hazánkfiainak, hogy a tudományok egén más nemzetekkel vetélkedve repülhessenek. — A leg-erősebb alkotmányokat, a legroppantabb piramisokat maga az idő megemészti és lerontja. De Excellentiád híre, neve, emlékezete, dicsősége fennmarad örökké; oly erős oszlopot emelt Excellentiád a nemzet szívében, melynek betűi soha le nem kopnak.”¹⁰⁹

Erdélyből — nem tudható mi okból — csak két-három város (Kolozsvár, Beszterce és Medgyes) levelét őrzi a Széchényi-levéltár. Legyen szabad közülnük csupán egyet idézni, Medgyesét.

E régi század város lakói — meglepő módon — magyar nyelven üdvözölték a grófort, sőt magyar szellemben, magyar érzéssel is. Hálaíratuk így szólt:

„Itt is, Európának pallérozott, s a magyar koronához tartozó tartományoknak végső szélén vagynak egy hétszáz esztendőktől fogva idetelepedett polgári nemzetben, s annak hazánkban és kormányunk alatt élő városunkban a tudományokat s azok közt a históriát, kiváltképpen a haza históriáját s az azt igen segítő mimismaticát szerető és becsülő férfiak, akik ezen tudományoknak gyakorlását s előmozdítását hazafiúi indulatból óhajtják.”¹¹⁰

Eppen ezért — ezzel zárul a levél — a Széchényi Könyvtár katalógusait köz-könyvtárunkba helyezik, hogy minden érdeklődő számára hozzáférhető legyen.¹¹¹

Nem maradtak ki az üdvözlők sorából Horvát-Szlavónország városai sem. Zágráb, Varasd, Károlyváros, Pozsega és Fiume szintén elismerő, magasztaló levéllel üdvözölték a könyvtáralapító SZÉCHÉNYI Ferencet, akire különben mint II. József-kori báni helytartójukra ekkoriban még sokan emlékeztek.¹¹²

C) Főúri vélemények

Főnemességünk a 18—19. század fordulóján számra nézve meglehetősen csekély részét alkotta a feudális uralkodó osztálynak, (mindössze 92 hazai eredetű grófi és 77 bárói, valamint 306 honfiúsított, ún. indigena német családból állt),¹¹³ ámde vagyonosságánál és ebből eredő társadalmi-politikai vezető szerepénél s nem utolsó sorban széles körű műveltségénél fogva mégis magasan fölötte állt a többi kiváltságos csoportnak. Hogy ilyen adottságok mellett a közvélemény alakulására jelentős befolyással volt, az alig lehet kétséges. Ismeretes azonban, hogy ez a befolyás a Rákóczi-szabadságharc óta mindinkább a dinasztia, s egyre kevésbé a nemzet érdekében érvényesült. MÁRIA TERÉZIA korában pedig főnemességünk zöme — osztrák-cseh családokkal történt sorozatos összeházasodások következtében — kultúrában és érzésben csaknem teljesen elidegenedett a magyarságtól: birodalmi arisztokráciává vált.¹¹³

109. Uo., 228. f. 1807. nov. 9.

110. Uo., 438—440. f. 1811. jan. 24.

111. Uo., 568., 595., 200., 495. és 258. f. Keltezés[sorban]: 1808. jan. 4., 1808. febr. 20., 1808. jan. 12., 1808. febr. 12. és 1808. márc. 29.

112. *Novum calendarium ad annum ... MDCCXCVIII. etc.* 345—348. l.

113. WELLMANN Imre: *Az udvari ember.* = MM IV. k. 279—306. l. — Még mindig tanulságos MARCZALI, *Magyarország II. József korában.* I. k. 1885. 148—161. l. — Vö. EMBER Győző: *A barokk rendi társadalom.* = MM IV. k. 141—145. l.

Műveltségi fölénye a középnemességgel és a polgársággal szemben éppen ebből a történelmi helyzetváltozásból és szerepköri tágulásból adódott. Ahhoz ugyanis, hogy a Habsburg-monarchia kormányzati, diplomáciai és katonai vezető pozícióiban helyt tudjon állni, korszerű magas műveltségre és széles látókörre kellett szert tennie. Ezt rendszerint a bécsi *Theresiana Academia*ban, vagy a bécsújhegyi katonai akadémiában folytatott tanulmányok, illetőleg nagy európai körutazások révén szerezte meg. Mindez Magyarországot csak annyiban érintette, hogy a Bécsből időnként birtokaira hazatérő mágnások Nyugatról importált felvilágosult szellemű könyveikkel és szabadkőműves szervező tevékenységükkel a 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben kezdeményezői lettek elavult, egyházas jellegű közműveltségünk megújulásának.¹¹⁴

A magyar nyelv kiművelése és általános használata, valamint egy sajtászerűen magyar nemzeti irodalom és tudományosság életre hívása érdekében megindult Bessenyei-féle társadalmi propaganda azonban általában hidegen hagyta ezt az aufklárista, gallománias arisztokráciát. Igaz, vannak nyomai annak, hogy az 1790. évi nagy nemzeti reformmozgalom a mágnásvilágba is behatolt; úgy tűnt, akadtak közöttük SZÉCHÉNYI Ferenchez hasonló, más megtérők is,¹¹⁵ azt azonban, hogy e kevesek pályafordulása kiállta-e a bécsi reakció tűzpróbáját, nem lehetett tudni. A Nemzeti Könyvtár alapítása mindenesetre nekik is alkalmat adott a megnyilatkozásra. Nézeteiket természetesen nem lehet úgy, mint a közép-nemességét a vármegyék keretében, kollektíve is megismerni, csupán egyedeiken keresztül.

SZÉCHÉNYI szóban forgó levélgyűjteményében mintegy 40 magyar arisztokrata személytől származó üdvözlő iratot találunk. Azt jelenti ez, hogy a könyvtáralapító csupán ennyi mágnást s nem többet tartott méltónak nyomtatott katalógusával meg tisztelni. A választottak legtöbbször nemcsak közéleti, kormányzati szereplő volt, hanem kiváló, magas műveltséggel rendelkező ember is.

Ha e mágnás-leveleket nyelvi szempontból vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az egészen alig negyedrésze magyar nyelvű; vagyis mindössze 8 személy köszönt meg magyarul SZÉCHÉNYI figyelmét, illetőleg méltatta érdemét. E főnemesek a következők voltak: br. ALVICZY József, gr. GYULAI Albert és Ignác, mindhárman a császári hadsereg tábornokai, továbbá gr. ANDRÁSSY Leopold betleri földesúr, jeles műgyűjtő, gr. ESZTERHÁZY Nep. János, az erdélyi udvari kancellária első tanácsosa, br. MESNIL János, br. ORCZY József gyöngyösi nagybirtokos és költő, br. VAY Miklós golopi földesúr, az angol *Royal Society* tagja. Rajtuk kívül ketten (gr. MÉREY és gr. O'DONELL József) francia nyelvű levélben válaszoltak SZÉCHÉNYINEK. Valamennyi többi személy latinul írt. E jelenséget azonban itt és most nem lehet rosszállóan magyarázni. Oka ui. minden bizonnyal abban rejlik, hogy tudományos vonatkozásokban a latin nyelv használata még mindig szinte kötelező erejű volt. Maga SZÉCHÉNYI is többnyire latinul írta leveleit, csak kivételesen magyarul.

A tartalmi vizsgálatra térve, legyen szabad itt mindenekelőtt a magyar levelezők nyilatkozatait szemügyre venni.

Több tekintetben is kellemes meglepetést okoznak ALVICZY tábornoknak

114. BERLÁSZ, *Könyvtári kultúránk*. 311–316. l.

115. MARCZALI, *Az 1790/91. országgyűlés*. I. k. 273–340. l.

kissé nehézkes, darabos, de mély hazafias érzésű sorai. Levelében a következők olvashatók:

„Szívemnek teljes örömevel vöttem Excellenciádnak Pesten, januárius hónapnak 25. napján az 1803. esztendőben nemzeti magyar nyelvünkön írott... úri levelét” és a csatolt könyvtári katalógus öt kötetét. . . . „Magyar szíveink már előre látják ezen könyvtárházból eredendő tudósok által... hazánk boldogulását; abból főképpen állandót, hogy ugyan ezen kincs oly magyarokat fog nevelni, akik tudományukkal, teljes tanácsal mind ősi hagyományainkat őrizni, mind a mostani jobb világ környüállásához szabandó és az egy, közzjóra célzó igazgatásnak módjával hazánkat igazgatni fogják.” Meglepő a preromantikus stílusú záradék is, amelyben ez áll: „A Magyarok Istene áldja meg Excellenciádat...”¹¹⁶

A két GYULAI tábornoknak egy-egy levele szintén elismerő, hangú de híjával van mélyebb gondolatoknak.¹¹⁷

Gr. ANDRÁSSY Lipót a Nemzeti Könyvtár jelentőségét így próbálta kifejezni:

„Senki Istenéhez és felebarátjához, hazájához és királyához tartozó kötelességei megtanulása és esmérése nélkül sem valóságos keresztény, sem jó és hűséges polgár nem lehet... Az említett cél[ok]nak elérésére a bölcsek munkái és tudósok írásai a legalkalmasabb eszközök...”¹¹⁸

Meglepően lelkesek az erdélyi ESZTERHÁZY Nep. János sorai is: „Boldog az az ország, amelyben nagyobb a tudósoknak és bölcseknek, hogysen a tudatlanoknak száma”. Aki egy országban a tudományoknak előmozdításán és gyarapodásán fáradozik, azt méltán a haza boldogsága fő eszközlőjének kell tartani. Kívánatos lenne — így zárul a levél — ha ezt a példaadást mások is követnék és ezáltal „nemzetiünknek és maradékaiknak alkalmatosságot adnának... , hogy valamint eddig a hadi vitézséggel... más legelsőbb európai nemzeteknél böcsöt és nevet magának szerzett, úgy a tudományokban tett előmenetele által is az elsőséget magának érdemelhesse...”¹¹⁹

Még érdekesebbek br. MESNIL Jánosnak, egy új indigenának reflexiói. Ő annak a nézetének adott kifejezést, hogy a Nemzeti Könyvtár kétszeres nagy hasznot fog hajtani.

Egyik, az erkölcsi haszna az lesz, „hogy már ennekutána az idegenek helytelen és gúnyoló vádjától megszabadít, kik a magyarokat még eddig elégteleneknek kiállították a tudományok és mesterségek művelésére, bár ezen gúnyor nem azoktól eredett legyen is, kik józanabban gondolkodtak és a tudományokban járatosak voltak.” A másik, a gyakorlati haszon pedig főképpen az ifjúság korszerű műveltsége lesz. „Mely fényes áldozat!... Hány tudósnak adódik [majd] alkalmatossága Magyarország elrejtett kincseit felkeresni, titkait felfedezni! Hány ifjú fogja már Excellenciádat áldani, kiknek ez által módot nyújtott elméleti tehetségeiket kicsinosítani és azokat a Haza szolgálatára készíteni! Vajjon mily gyöngéded öröm fogja el [majd] azon atyának szívét, ki kedves magzatját a pesti királyi iskolából hazamenni látja és tapasztalja, hogy az [ő] előtte a természet titkait fejtegeti, a gazdagságnak megjobbításáról bölcsen okoskodik és más csudálkozásra méltó dolgokat előtte felfedez, melyeket ő ámbár nem ért is, de... az előszámlált okoknak fontossága értelmét az elhívésre reábirja. De honnét vette ezen tudomány eredetét? Alapkövét érdemes tanítók tették le, hanem a szorgalmatos ifjú arra a Magyar Könyvtár segédelmével építeti!”¹²⁰

116. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 111. f. K. n.

117. Uo., 290. és 291. f. Buda, 1803. márc. 15., ill. Pest, 1803. márc. 12.

118. Uo., 131. f. Betlér, 1805. márc. 1.

119. Uo., 108. f. Bécs, 1803. jan. 18.

120. Uo., 418. f. Pest, 1804. febr. 15.

Br. ORCZY József, a költő ORCZY Lőrinc fia, maga is verselő, ünnepélyes ódában magasztalta SZÉCHÉNYIT, — könyvtárát pedig mint MÁTYÁS király budai tékájának folytatását üdvözölte.¹²¹

Br. VAY Miklós mint a közjóra szentelt intézetet emlegeti a Széchényi-tékát, alapítóját pedig mint olyan nagy embert, akinek neve nemcsak a haza fiainál, de az idegeneknél is felejthetetlen lesz.¹²²

Ami a latin nyelvű mágnás-leveleket illeti, ezek írói közül a következők kívánnak említést.

Gr. APPONYI Antal a hógyészi tudós gróf, a pozsonyi városi könyvtár alapítója egy klasszikus formájú episztolában ünnepelte SZÉCHÉNYI „liberalitását” és a „*Bibliotheca Hungarica-t*”, amely által — ezt jövendölte — az írók („*rei literariae cultores*”) biztosan meg fogják teremteni az új magyar irodalmat.¹²³

Az erdélyi BETHLEN György gróf mindkét magyar haza (*utraque patria Hungara*) hálájáról biztosította SZÉCHÉNYIT.¹²⁴

HALLER József gr. Pozsonyból így írt:

„*Posuit certe Excellentia Vestra hac Nationalis suae Bibliothecae oblatione non solum in cordibus viventium concivium suorum, sed serae quoque posteritatis monumentum pyramidibus perennius.*”¹²⁵

PRÓNAY Sándor br. történeti távlatba helyezi SZÉCHÉNYI alapítását. Gondolatmenete ez: Magyarország sokáig nem tudott nevezetes haladást felmutatni a kultúra területén. Erre csak a 15. században, MÁTYÁS király idejében került sor. A következő két évszázadban a főrangúak között voltak ugyan jeles művelt embereink, így NÁDASDY Tamás és Ferenc, RÉVAY Péter, ZRÍNYI Miklós és rajtuk kívül számos erdélyi úr, de igazi nagy előrehaladás mégsem történt. Csak a 18. században kezdődött újra számottevő fejlődés. Három évszázad múltán íme, most SZÉCHÉNYI Ferenc folytatja a nagy CORVINUS megkezdett munkáját. A Széchényi téka — úgy véli — erős támaszpontja lesz a hazai irodalomnak („*subsidiium patriae literaturae*”) s műhelye az irodalom művelőinek.

Az idegen nyelven (latinul) író mágnások megnyilatkozásai közül a kor két kimagasló *literary gentleman-jét* s egyben a nemzeti kultúra nagyérdemű előmozdítóját gr. TELEKI Sámuel erdélyi kancellárt és gr. TELEKI László sziráki földesurat, az akadémia-gondolat lelkes harcosát kell kiemelnünk.¹²⁶

TELEKI Sámuel, aki Marosvásárhelyen SZÉCHÉNYIvel csaknem egyidejűleg hívta életre a testvérhaza, Erdély első nyilvános tékáját, és Széchényit megelőzve tette közzé könyveinek nyomtatott katalógusát, bizonyára mindenkinél inkább fel tudta mérni a Pesten megnyílt Nemzeti Könyvtár jelentőségét, mégis igen mértéktartóan méltatta az új intézetet és alapítóját. Mintha csak megérezte volna, hogy SZÉCHÉNYI alapítása túl fogja szárnyalni az övét. Levelének magva ez az óhaj: Szolgáljon az új téka a Hazának és az államnak közhasznára! („*patriae et communi civitatis bono*”).¹²⁷

121. Uo., 467—468. f. Pest, 1803. márc. 22.

122. Uo., 591. f. Golop, 1803. jún. 17.

123. Uo., 106—107. f. Hógyész, 1803. május 20.

124. Uo., 170. f. Kolozsvár, 1803. jún. 6.

125. Uo., 302. f. Pozsony, 1802. szept. 24.

126. Uo., 499—500. f. Pest, 1803. márc. 29.

127. Uo., 634. f. Bécs, 1802. május 4.

Sokkal szívélyesebben, lelkesebben nyilatkozott gr. TELEKI László, szintén országos hírvékönyvgyűjtő, akinek könyvtára — mint ismeretes — a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának alapja lett. Ő SZÉCHÉNYIT irodalmunk nagy mecénásaként („*Maecenas rei literariae*”) üdvözölte, az új könyvtárt pedig páratlan intézménynek („*unicum institutum literarium*”) nevezte, amelyért a késő utókor („*sera posteritas*”) is hálás lesz. Végül SZÉCHÉNYIT a göttingeni akadémia nagynevű alapítójához, Gerlach Adolf Freiherr von MÜNCHHAUSENhez († 1770) hasonlította, mondván:

„*Nullum... discrimen [est] inter Te et Baronem Münchhausen, fundatorem olim Academiae Georgiae-Augustae!...*”¹²⁸

Őszinte öröm esendült ki a kor egy másik hazafias és tudós mágnásának, a londoni *Royal Society* tagjának, br. PODMANICZKY Józsefnek leveléből is. Íme, — így kiált fel — a SZÉCHÉNYI által összegyűjtött nagyszerű könyvanyag a bizonyosság rá

„...*quales Ungara gens, vix barbaros egressa fines, solo Italiae classico vicinior, in literis quoque fuerit progressus!*”¹²⁹

De még a szélsőségesen dinasztikus gondolkozású és érzelmű helytartótanácsi tanácsos, br. MEDNYÁNSZKY János is lenyűgözve érezte magát a Széchényi téka állományától. A katalógusokat átlapozva indíttatva érezte magát ennek a mondatnak leírására:

„*Erit haec librorum penus aeterna excelsi animi et amoris patriae tessera.*”¹³⁰

Nem ennyire jellemző, de elismerésben nem szűkölködő kijelentések olvashatók a többi jelentős arisztokrata személyiség (gr. AMADE Antal a Kir. Tábla bárója, gr. BATHYÁNY Vince, gr. BRUNSZVIK József tárnokmester, gr. CSÁKY Emánuel szepesi főispán, gr. CZIRÁKY Antal és gr. GYÖRY Ferenc helytartótanácsi titkárok, gr. ESZTERHÁZY József és gr. KOHÁRY Ferenc helytartótanácsi tanácsosok, gr. NÁDASY Leopold és Mihály, gr. PÁLFFY Károly magyar udvari kancellár, br. PRÓNAY Gábor és László, valamint gr. ZICHY Károly volt országbíró leveleiben is.

D) A katolikus klérus megnyilatkozásai

A jozefinizmus évtizedei alatt a katolikus egyháznak — köztudomásúlag — nemcsak a feudális állam keretében 700 éven át betöltött hatalmi állása rendült meg, hanem kétségessé vált a társadalmi életben ugyanilyen régóta játszott kulturális vezető szerepe is. Ezt a mélyreható kettős válságot nálunk is, akárcsak Nyugaton, a világi intellektualizmus nagyarányú kiszélesedése és megerősödése okozta. Persze, utóbbi tekintetben e változás korántsem olyan éles formák között és kíméletlenül ment végbe, mint az államhatalmi szabályozás. Ellenkezőleg: itt minden lassan, szinte észrevétlenül történt. Azt lehet mondani, hogy a kibontakozó új laikus műveltség képviselőinek úgyszólván nem is kellett harcra szállniuk a

128. Uo., 635. f. Pest, 1802. dec. 26.

129. Uo., 493. f. K. n.

130. Uo., 414. f. Buda, 1803. jan. 20.

klerikális kultúra papi-szerzetesi hordozói ellen; többé-kevésbé ezek maguk távolodtak el a merőben teológiai szemlélettől, s bizonyos mértékig a katolikus univerzalizmus eszméitől is, és próbáltak önként, ösztönszerűen hozzásimulni a magyar nemzeti gondolkodásmódhoz.¹³¹

Tanulmányunk bevezető részében rámutattunk már arra, hogy e téren — igaz, nem tudatosan — maguk a jezsuiták nyitottak utat. Az által tették ezt, hogy katolikus oldalon ők kezdtek először behatóan foglalkozni a magyar történelemmel s ők teremtették meg a tudományos jellegű nemzeti történetírást.¹³² Hogy ez a tevékenységük nem maradt hatástalan a többi szerzetesrendre és a világi papságra, ahhoz alig férhet kétség. A nemzeti eszme iránt amúgy is fogékonnyabb piaristák és a magyar alapítás hagyományát ápoló pálosok a jezsuiták nyomán bizonyára nagyobb bátorsággal léptek maguk is a nemzeti stúdiумok területére. BESSENYEI és társai a magyar nyelvű, magyar szellemű irodalomért és tudományosságért indított harcuk idején a szerzetesekben — kivált a JÓZSEF császár által szétosztott rendek tagjaiban — többnyire már nem ellenfelekre, hanem fegyvertársakra találtak. Voltaképpen az történt, hogy a tudományos képzettségű szerzetes papság a polgári-nemzeti kulturális célokra törő, éppen születőben levő új értelmiség kiegészítő része lett.¹³³

Ami a főpapságot illeti, a barokk eszmeiségtől való eltávolodás — tudvalevőleg — az ő körökben is megkezdődött. Tekintve azonban, hogy az érseki, püspöki székeket az uralkodók legnagyobbreszt dinasztikus érzelmű mágnás családok sarjaival töltötték be, az ő korszerűsödésük nem annyira nemzeti orientációban jelentkezett, mint inkább a nemzetközi tudományossághoz való felzárkózásban. A közismert nagy könyvtáralapító főpapok (gr. ESZTERHÁZY Károly, gr. BATHYÁNY József és Ignác, gr. KOLLONICS László, gr. ERDŐDY László és a többiek) elsősorban az európai tudományos eredmények hazai elterjesztését, modern egyetemek alapítását, csillagvizsgáló obszervatóriumok és egyéb tudományos intézetek felállítását tekintették főfeladatuknak. Tették pedig mindezt azért, hogy az egyház hagyományos kultúráközvetítő és kultúrafejlesztő szerepe továbbra is fenntartható legyen. Maradandó értékű gyűjtő- és szervezőmunkájukkal a főpapok természetesen — akarva, akaratlanul — hozzájárultak a nemzeti műveltség emeléséhez is.¹³⁴

A tanító és lelkészkedő papság véleménye

Az ismert tényekből következtetni lehet tehát arra, hogy a tudományművelő szerzetesség, de a hetvenes-nyolcvanas években a világi alsópapság is pozitíven, sőt lelkesen értékelte SZÉCHÉNYI Nemzeti Könyvtárának létrehívását. A káptalanokról és tagjaikról viszont — tekintve hogy a kanonoki stallumok nemcsak főpapi ranggal és javadalommal, de főpapi mentalitással is jártak — inkább azt lehet feltételezni, amit a püspökökről, hogy elismeréssel, de kissé talán féltékenyen fogadták SZÉCHÉNYI alapítását.

Ha a SZÉCHÉNYI-levéltárban őrzött idevágó, mintegy 70 darabra menő le-

131. MIT II. k. 551—571. l. — HERMANN Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon*. München, 1973. 338—339., 364—367. l.

132. L. a 13. jegyzetet!

133. Kivált a piaristák és pálosok. MIT II. k. 551—559. l.

134. HERMANN, i. m. 309—310. l. — BERLÁSZ, *Könyvtári kultúránk*. 324—328. l.

velesanyagot átolvassuk, az előforduló nyilatkozatok alapján feltevéseinket meszszenenőleg igazolva láthatjuk. Legyen szabad a dokumentumok sokaságából csupán néhányat, a legjellemzőbbeket bemutatnunk.

ALBER Nep. János pesti hittudományi professzor nyíltan megírta SZÉCHÉNYI-nek, hogy az új tékát nemcsak saját személyében kívánja használni hanem tanítványaival is használtatni fogja.¹³⁵

HORVÁTH Ferenc szombathelyi liceumi professzor, mint a Haza üdvét (*salus patriae*) üdvözölte a Nemzeti Könyvtárt.¹³⁶

BIELEK László nyitrai piarista kollégiumi rektor, egy azok közül, akik a Széchényi Könyvtár korszakos jelentőségét legvilágosabban felismerték, s ennek bátran kifejezést adtak. Levelében azt írja, hogy véleménye szerint nagyobbra hivatott ez a gyűjtemény minden más újonnan létesült tékánál, akár a PATACHICH-, KLIMO- és BATHYÁNY,- akár a TELEKI-félénél, mintogy általa a nemzet története, nyelve, s ezek révén az egész „hallhatatlan” nemzet fejeződik ki. Szó szerint:

„... *Excellentia Vestra altius hic adsurgere dignatur, facit enim praeter id, quod illi post magnum Matthiam Corvinum facere, facit hoc rarum et singulare, quod nationis historiam, linguam, eius scriptores et in illis totam nationem immortalem facere intendat.*”

Ezen túlmenően utal a levélíró PLINIUS tudósítására is, mely szerint ASINIUS POLLIO annak idején Rómában nyilvános könyvtárt állított s ezzel el sem múló nevet szerzett magának. Majd így folytatja:

„*Eadem gloria manet manebitque in Magna Hungaria semper Excellentiam Vestram propter hanc, nunquam antea apud Hungaros auditū instituti, magnis sumptibus erectam publicam bibliothecam.*”¹³⁷

Egy másik piarista, a neves BOLLA Márton Kőszegről ezeket írta: Boldog az a haza, amelynek egyetlen polgárától ennyi jó jut osztályrészül („*Felix patria, ubi ab uno cive tantum boni contingit!*”). Kijelenti: a Széchényi Könyvtárból az egész magyar irodalomra új fény árad szét („*in unversam literaturam Hungaricam nova lux diffunditur*”).¹³⁸

CSÁNKY Gábor ugyancsak piarista, Máramarosszigetről jelképesen próbálta kifejezni, mit jelent a Széchényi-téka a magyar művelődés számára. Ez a könyvtár „*a Magyar Bölcsesség temploma*”, a nyomtatott katalógus pedig „*arany gyertyatartó*” e templomban. SZÉCHÉNYI érdemeit is szimbólummal érzékeltette, mondván:

„*Már csak ketten-hárman vannak nagyjaink között, akik Párizs aranyalmájára, vagyis a halhatatlanságnak édes gyümölcsére méltók: Excellentiad, Festetich György és Koháry Ferenc. En az almát előre kinéző jóvendöléssel Nagyságodnak ítélem és szenteltem.*”¹³⁹

Egy ferences, P. JAKOSICH József budai prior, a katalógusokat átlapozván, mint Pannónia fia jelentette SZÉCHÉNYINEK csodálatát („*admirationem filii Pannoniae*”).¹⁴⁰

135. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 137. f. Pest, 1808. dec. 12.

136. Uo., 313. f. 1807. okt. 26.

137. Uo., 171–172. f. 1803. júl. 25.

138. Uo., 180. f. 1802. aug. 18.

139. Uo., 212. f. 1803. május 18.

140. Uo., 321. f. 1802. okt. 30.

Egy világi pap, DÖME Károly izsai (Komárom megyei) plébános nyilatkozata ebben az óhajban csúcsosodott ki: „*Oh Haza, emelj oszlopot a te nagy fiadnak*”¹⁴¹

BOGYAI Mihály kódsi parochus szerint a könyvtár a régi műzsákkal való érintkezésre („*commercium Musarum veterarum*”) nyújt lehetőséget.¹⁴²

Főpapi nyilatkozatok

A főpapok általában ugyancsak tisztelettel, de úgy látszik, mintha hűvösebb elismeréssel fogadták volna a Széchényi Könyvtár alapítását. Persze, azért körükben is előfordultak igazi, fenntartás nélküli méltatók.

Ilyen volt KÖSZEGHY László csanádi püspök. Levelében széles történeti távlatba állítva örömteli méltatást olvashatunk a *Hungarica Bibliothecáról*; nemcsak Nagy Lajos és Mátyás király korát emlegeti mint dicső előzményeket, hanem — némi túlzással — az antik világ híres gyűjteményeit, a *pergamoni* és *alexandriai* könyvtárt is párhuzamba állítja a Széchényi könyvtárral.¹⁴³

MILASSIN Miklós székesfehérvári püspök, is mint a haza legnagyobb reményét („*spem optimam patriae*”) üdvözölte a Széchényi Könyvtárt.¹⁴⁴

MÁRTONFI József erdélyi püspök levele tartózkodóbbnak tűnik. Ő mindössze annyit közölt SZÉCHÉNYIvel, hogy kitűnő nyomtatott katalógusai mintául fognak szolgálni a BATTHYÁNY Ignác által létrehozott és ő általa is gyarapított gyulafehérvári könyvtár címjegyzékeinek elkészítésénél.¹⁴⁵

Még hűvösebb hangú gr. KOLLONICS László kalocsai érseknek, a századforduló egyik legnagyobb könyvtáralapító főpapjának levele. Alig több udvarias köszönetnyilvánításnál.¹⁴⁶

Hasonlóképpen inkább csak elegáns fogalmazású, udvarias mondatok, semmint mélyen szántó gondolatok jellemzik a többi főpap (ZERDAHELYI Gábor beszercebányai, FUCHS Ferenc nyitrai, ROSOS Pál veszprémi püspök és SZABÓ András esztergomi vikárius) levelét is.

Némiképp kivételt képez két hazai délszláv főpapnak, a horvát Maksimilian VRHOVAC zágrábi püspöknek és a szerb Stefan STRATMIROVIĆ karlócai érseknek levele. Mindketten szívélyes hangon és őszinte elismeréssel üdvözölték SZÉCHÉNYIT. Az előbbi nemcsak méltatta a Nemzeti Könyvtár jelentőségét, hanem saját részéről való gyarapítását is kilátásba helyezte. (Ez később meg is történt.)¹⁴⁷ Az utóbbi pedig — nyilván avégből, hogy SZÉCHÉNYI érdeklődését a szerb kultúra iránt is felkeltse — négy sűrűn teleírt oldalon valóságos értekezést írt a szláv népek nyelvéről, kialakulásáról és a cirill írásmódról.¹⁴⁸

A kanonoki méltóságot viselő jeles papi személyek (KOLLER József és ZSIVICS Mátyás pécsi, SZERDAHELYI György Alajos váci, br. FISCHER István egri, gr. SAUER Kajetán nagyváradai, VANTSAY János és KASZANITZKY Ádám esztergomi, NEUMANN Ernő és RADVÁNYI Aladár csanádi kanonok), valamint a kano-

141. Uo., 238. f. 1803. ápr. 3.

142. Uo., 178. f. 1803. febr. 18.

143. Uo., 376. f. Temesvár, 1806. márc. 22.

144. Uo., 422. f. Székesfehérvár, 1804. márc. 28.

145. Uo., 411. f. Pozsony, 1802. aug. 15.

146. Uo., 361. f. Buda, 1803. febr. 12.

147. Uo., 587. f. Pozsony [1807.] júl. 30.

148. Uo., 676—677. f. Pozsony, 1802. aug. 13/25.

noki testületek megnyilatkozásaiban is — úgy tűnik — kétféle visszhang érvényesül: némely helyen a nemzeti öröm, büszkeség és derűlátás hangja, másutt csupán egy finom, de szenttelen gratulációé. Az előbbieken az új értelmiségi célok iránti rokonszenvnek, az utóbbiakban a meg nem értésnek, az elvi fenntartásnak tüneteit látjuk. Íme, néhány példa a pozitív jellegű nyilatkozatok sorából.

Az *egri káptalan* levele először igaz örömeinek ad kifejezést afölött, hogy SZÉCHÉNYI nágybecsú magyar könyvtárát „*publicis usibus pro popularium solummodo commodo addicere dignata est*”. Majd biztosítja a grófot a Haza és a művel Nyugat elismeréséről:

„*Rara omnino liberalitas et facilitas nec nisi in summis, qualem quidem non sola Hungaria, sed et docta Germania, Gallia et Italia Excellentiam Vestram merito suspicit litterarum et litteratorum amicis quaerenda.*”

Örvend azon is, hogy a tudomány nélküli Magyarországról szóló rosszindulatú vádak a katalógusokkal cáfolatot nyertek:

„*Gratulamur Excellentiae Vestrae, gratulamur et dulci patriae, quod illustri hoc facto per Excellentiam Vestram penitus detecta sit illa macula, genti nostri insigni quorundam exterorum scriptorum malevolentia, nec minore iniuria inusta, quasi nulla nos tenent litterarum cura, nullus vigeret apud nos Musarum amor.*”

Kijelenti továbbá, hogy nem kell már keseregni a Corvina könyvtár pusztulásán:

„*Desinent etiam litterati populares nostri in futurum tantopere deplorare tristem illam Corvinianae Budensis Bibliothecae iacturam, quae victoribus ad Mohatsium Turcis in praedam cessit; nec ultro invidebunt eiusdem reliquias Caesareae Vindobonensi illatas...*”

mert SZÉCHÉNYI bőkezűségéből van már új könyvtárunk, melynek révén ismét felvirágozhat a hazai tudományosság.¹⁴⁹

A *székesfehérvári káptalan* levele is magasztalja SZÉCHÉNYIT a Hazának és az egész tudós világnak („*nobis et orbi erudito*”) rendelkezésére bocsátott nagyszerű gyűjteményéért.¹⁵⁰

A *győri káptalan* annak a hő óhajának ad kifejezést, hogy SZÉCHÉNYI nagyszerű tékája

„*dulcissimam Patriam nostram ornat, locupletat atque plane cumulat. Maneat perpetuum!*”¹⁵¹

Természetesen nemcsak a magyar népiségű országrészek káptalanjai (vagyis az említettekén kívül még a csanádi, kalocsai, pécsi, szombathelyi, váci és nagyváradai káptalan) körében nyilvánult meg sok megértés a Széchényi Könyvtár alapítása kapcsán. Hasonló, gyakran igen meleg fogadtatás jelei mutatkoztak meg a nemzetiségi vidékek káptalanjai részéről is.

149. Uo., 123. f. 1807. dec. 19.

150. Uo., 124. f. 1807. nov. 27.

151. Uo., 326. f. 1807. dec. 20.

Így pl. lelkesen tolmácsolta a haza háláját a *munkácsi görög katolikus káptalan* is:

„Perenni cum gratitudine chara patria nostra magnanimum hunc Excellentiae Vestrae recolet zelum.”¹⁵²

De többé-kevésbé szívélyes hangon nyilatkoztak más, gyakran nemzetiségi elemekből álló káptalanok is. Így az *esztergomi, pozsonyi, nyitrai, besztercebányai, rozsnyói* vagy Erdélyben a román görög katolikus *balázsfalvai*, Horvát-Szlavón országban pedig a *zágrábi*. Tekintve azonban, hogy a levelekben viszonylag kevés az új gondolat és sok az egyazon formát követő megfogalmazás, a belőlük való további idézésektől eltekintünk.

Előrebocsátott megállapításunkat — hogy ti. a korszerű kulturális törekvések iránt a felsőbb egyházi testületekben is országszerte sok figyelemreméltó megértés és rokonszenv jelentkezett — a fenti idézetekkel igazoltnak láthatjuk.

Társadalmi szemlének további során a Széchényi Könyvtárnak protestáns egyházi körökben való fogadtatását kíséreljük meg tisztázni.

E) *Protestáns egyházi személyek állásfoglalása*

Kétségtelen, hogy a hazai protestáns egyházaknak a 17–18. században nehéz, kálváriás utat kellett megjárniuk. Az elszenvedett üdöztetésekkel, megaláztatásokkal azonban egy nagy erkölcsi jó is együttjárt, az ti., hogy nem kellett eszmei és érdekközösséget vállalniuk a magyar államiság megszüntetésére törekvő Habsburg uralkodóházzal. A legmostohább körülmények között sem kényszerültek a haza, a nemzet, a magyar művelődés érdekeivel ellentétes célokat szolgálni. Ennélfogva nekik nem is kellett a 18. sz. második felében a nemzeti gondolat újjászületésének időszakában visszafordulni, visszatérni a helyes, a természetes útra, miként a katolikus papságnak.¹⁵³

De volt a protestáns egyházaknak egy másik nagy előnyük is, a 18. századi korszakos átalakulás idején. Számukra az a világi kultúra, amely a nemzeti eszmével szoros egységben követelt magának társadalmi elismerést, nem volt oly távoli, annyira idegen, mint a katolikus papság számára. Ez nemcsak azért volt így, mivel a protestáns lelkészség tulajdonképpen világi életformát élt, sőt valójában beleolvadt a nem-egyházi társadalomba, hanem azért is, mert intellektuálisan is több szállal kötődött a laikus kultúrához, mint a katolikus. A protestáns teológusoknak — tudjuk — külföldi egyetemi tanulmányaik során mindenkor alkalmuk volt bármiféle világi stúdiumokkal, akár orvostudománnyal is foglalkozniuk, míg a katolikus klérikusok ilyesmitől általában el voltak zárva. Protestáns részen tehát a laikus műveltséggel való megbarátkozás, annak munkásai közé való beállás nem okozott különösebb nehézséget.¹⁵⁴

Végül, de nem utolsó sorban előnyösebb helyzetben találta a felvilágosodás kora a protestáns papságot annyiban is, hogy ők nem voltak olyan mélyen bele-

152. Uo., 434. f. Ungvár, 1807. dec. 26.

153. A magyar protestáns egyházak XVIII. századi helyzetéről I. MÁLYUSZ Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Bp., 1939, 24–89. l.

154. BUCSAY Mihály: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart, 1959. 128–130., 130–136. l. — BÍRÓ Sándor—BUCSAY Mihály—TÓTH Endre—VARGA Zoltán: *A magyar református egyház története*. 1949. 223–226. l.

ágyazva a feudalizmus társadalmi rendjébe és ideológiájába, mint az államvallást alkotó, az állam igazgatásában tevőlegesen részt vevő katolikusok. Szuperintendenseik nem számítottak főpapoknak, és semmiféle befolyásuk sem volt a politikára. Hasonlóképpen lelkészeiket is inkább a polgári státushoz tartozóknak tekintette a köztudat, semmint nemeseknek. Az ő számukra tehát a polgárosodás fejlődésiránya rokonszenves kellett hogy legyen, annál is inkább, mivel ők nemcsak hírből, hanem közvetlen tapasztalás alapján is ismerték a kibontakozó új polgári társadalmi berendezkedést. Azokban a német, holland, svájci és angol városokban, ahol egyetemi tanulmányaikat végezték, alkalmuk volt látni, mennyivel rendezettebb, kifinomultabb, humanusabb a polgári életrend a feudálisnál.¹⁵⁵ Ugyanezt a nyugat-európai polgári világot a katolikus papság nem ismerhette meg, mert esetleges külföldi tanulása kapcsán legfeljebb a fejlődéstől messze elmaradt itáliai városokban fordulhatott meg.

Mindezen körülmények alapján nyilvánvaló, hogy a protestáns papság szinte predesztinálva volt arra, hogy egyik képviselője legyen az új polgári-patrióta művelődési törekvéseknek és egyben fundamentuma e programot megvalósító új polgári értelmiségnek. Éppen ezért fel kell tételeznünk róla, hogy a Széchényi Könyvtár életre hívásának eseményét teljes megértéssel és osztatlan örömmel fogadta, hiszen okvetlen fel kellett ismernie ebben a feudális kultúrából való kibontakozás első komoly eredményét és a továbbfejlődés hatékony eszközét.

Másfelől nemigen hihető, hogy akadtak volna olyan protestáns papi elemek, akik a Széchényi Könyvtárban, mint katolikus mecénás alapításában valamiféle álcázott „ultramontán” intézményt gyanítottak volna. Sokkal inkább akadhettek viszont olyanok, akiket esetleg nemzeti aggályok kerítettek hatalmukba. Tudvalevő ui. hogy a hazai protestantizmus sem dogmatikai, sem kormányzati, sem anyanyelvi-etnikai tekintetben nem volt egységes. A helvét és az ágostai hitvallás alapján külön alkottak egyházat a reformátusok s külön az evangélikusok. (S mindegyiken belül elkülönült egymástól a magyarországi és az erdélyi egyház.) Egyiknek sem volt állandó központi szerve; zsinatjaik időleges jellegűek voltak. Nyelvi-etnikai tekintetben pedig úgy alakult a helyzet, hogy Magyarországon csakis a reformátusság volt egyöntetűen és kizárólagosan magyar összetételű az evangélikusság részben német, részben szlovák elemeket foglalt magába csak kis hányadban volt magyar; Erdélyben viszont egységesen magyar református és unitárius egyház, illetve egységesen német evangélikus egyház állt fenn.¹⁵⁶

A felvilágosult polgári kultúráért indított hazai mozgalmat ez a nyelvi-etnikai megosztottság nyilvánvalóan magymértékben gyengítette, sőt kezdetől fogva válsággal fenyegette. Előrelátható volt ugyanis, hogy a feudális műveltség felszámolása során a kiküszöbölendő közös latin nyelv helyébe minden etnikai csoport a maga nyelvét kívánja majd használatba venni.

Nos, a Széchényi Könyvtárról, amelyet megalakulásakor inkább *nemzeti*, mint *országos* jelzővel emlegettek,¹⁵⁷ eleinte nem lehetett tudni, hogy a BESSE-

155. BÍRÓ—BUCSAY—TÓTH, i. m. 233—235. l.

156. BUCSAY, *Geschichte des Protestantismus*. 33—41. l.

157. Maga SZÉCHÉNYI Ferenc is gyűjteményi katalógusának 1799—1803-ig megjelent kötetein *Bibliotheca Hungarica Nationalis Széchényiana*-nak nevezte a könyvtárt, csak 1807 után, amikor az országgyűlés rendi intézménynek nyilvánította a gyűjteményt, vált használatossá a *Bibliotheca Hungarica Széchényiano-Regnicolaris* elnevezés.

NYEI-féle magyar nyelvű kulturális törekvések szolgálatára alakult-e, avagy minden hazai nemzet művelődésének előmozdítására. Ez a kérdés — annak ellenére, hogy a latin nyelv még szilárdan tartotta magát sok évszázados uralmi helyzetében — a német és a szlovák evangélikus papság körében már könnyen felmerülhetett.

Lássuk hát, miről tanúskodnak a SZÉCHÉNYI Ferenchez intézett protestáns papi levelek! Számuk meglehetősen nagy, félszáznál több. Közülük itt csak azokra leszünk figyelemmel, amelyek a kiváltképpen egyházi pályán működő lelkészekről és magasabb előjáróktól származnak. A literátori tevékenységükkel országos jelentőségre emelkedett papi személyek leveleit majd az új polgári értelmiség tárgyalásakor fogjuk számba venni, ugyanúgy, mint a katolikus papság esetében.

Református lelkészi megnyilatkozások

Református részről — e leszűkített körben — legyen szabad csupán egynéhány illusztris személy (SINAI Miklós tiszántúli szuperintendens, SZIKSZAI György debreceni, MINDSZENTI Sámuel komáromi, KOVÁTS József nagykovácsi, FÁBIÁN János vörösbényi, BÁTHORI Gábor pesti lelképásztor és GÁTI István máramaroszi-eti esperes) levelére hivatkozni. Közülük magyar nyelven csak hárman írtak, a többiek a latint használták. Idézni csupán három levélből fogunk, mint olyanokból, amelyek valamiféle eredeti gondolatot tartalmaznak, vagy pedig egyéb okoknál fogva különösen jellemzők.

Ünnepélyes hangvételénél, kifejező erejénél és őszinteségénél fogva első helyre kívánkozik a RACINE-fordító KOVÁCS József levele. Benne a lelkész az egész magyarság háláját tolmácsolja a grófnak és pedig ezekkel a szavakkal:

„Leborulván a Haza Excellentiád lábaihoz, hálados könnyek közt köszönti Excellentiádnak, hogy annyi fiainak életet, dicsőséget és örök emlékezetet adott, és örömmel ígéri a halhatatlanságot Excellentiádnak, aki oly sokakat halhatatlanokká tett. Mi is pedig a Hazának most élő fiai, kiket ennyire megtisztelt Excellentiád, a Hazának vitézeit csudáljuk, annak tudósait becsüljük, de egyedül Excellentiád az a nagylelkű jötevé, akit hálados szeretettel tisztelünk és magasztalunk.”¹⁵⁸

GÁTI István klasszikus és jellegzetesen preromantikus „szíttya” kifejezésekkel magasztalta SZÉCHÉNYIT: „óhajtom, hogy a Magyarok Istene, a Magyar Hazának dicsőségére és Helikonunk díszére Excellentiádat hosszú élettel magtartsa...”¹⁵⁹

BÁTHORI Gábor a Széchényi-katalógust méltatva kijelenti, hogy az e műfajban nemesak hazai, de tudtával európai viszonylatban is mintaszerű. Örvend azon is, hogy a külföldi rosszindulatú kritikák, amelyek műzsátlan országnak bélyegezték Magyarországot, most — lenyűgöző irodalmi teljesítményeinek láttán — el fognak némulni. Végül annak a reményének ad kifejezést, hogy a Nemzeti Könyvtár a hazai *respublica literaria*-nak új virágzását fogja elindítani.¹⁶⁰

158. OL Széch. It. I. cs. 29. sz. 367. f. 1803. ápr. 16.

159. Uo., 273. f. 1803. szept. 12.

160. Uo., 152. f. 1802. okt. 3.

Evangélikus lelkészi megnyilatkozások

Több jellemző megnyilatkozás közül lehet válogatni az evangélikusok oldalán, mégpedig mindhárom nemzetbeli lelkészek részéről. Íme a nevek: BOGSCH Jakab, GAMAUF Teofil, VILFINGER Ernő János, mindhárman soproni lelkészek, CRUDI Dániel dunáninneri szuperintendens, MOSSÓCZY-INSTITORIS Mihály és TRENTSENSZKY Ferenc pozsonyi prédikátorok, továbbá GLOSIUS Dániel pesti, HRABOVSKY György kissomlyói, KLEIN János gölnci, PLACHY András túrószentmártoni, NÉMETH László győri és KIS János nagydömölki lelkész. E papoknak túlnyomórészt latin nyelvű levelei közül számunkra kiváltképpen a nem magyar személyek megnyilatkozásai érdekesek. Az alábbiakban tehát csak ezekből fogunk idézni.

Álljon itt elsőnek a tudós szlovák pap MOSSÓCZY-INSTITORIS Mihály levele. A lelkész, ugyanúgy mint sok magyar levélíró párhuzamot von MÁTYÁS király és SZÉCHÉNYI szerepe között. MÁTYÁS érdemét ezekkel a szavakkal méltatja:

„Mathias Corvinus, rex Hungariae, insignis ille toga sagoque heros, multis quidem suis praeclare gestis immortale sibi nomen procuravit, nulla tamen se illustrius, quam pertinaci atque infatigabili Minervam cum Marte sociandi studio; et quidem ea rara felicitate, ut eo regnante, perdidicta nostra Hungara Patria summa fuerit et armorum et literarum Europa officina atque palestra.”

Ezután a Corvin-téka pusztulásának tényeit regisztrálja, s ezzel a disdichonnal köszönti az új Országos Könyvtárt:

*Luctus abi! ex tumulo Corvini bibliothecam
Szétsényi proprio suscitāt aere Comes.”¹⁶¹*

Egy másik szlovák lelkész PLACHY András, ugyancsak MÁTYÁSNAK a legdícsőségesebb és legtudósabb királynak: („*gloriosissimus unaque literatissimus rex Mathias Corvinus*”) emlékét idézi és a budai téka prefektusáról, Galeotto MARZIORól emlékezik.¹⁶²

BOGSCH Jakab soproni német lelkész szerint a Széchényi Könyvtár homlokára valami efféle felirat¹⁶³ kívánkoznék:

*„LIBRORUM THESAURUS
PUBLICA PATRIAE SALUS”*

TRENTSENSZKY Ferenc pozsonyi prédikátor úgy véli, hogy a téka a tudományok tanulmányozása által („*per literarum studium*”) széles körben fog a lelkek kiművelésére („*ad culturam animorum*”) szolgálni.¹⁶⁴

161. Uo., 330–331. f. Pozsony, 1802. okt. 29. Fenti levélrészlet magyar fordításban: „*Corvin Mátyás, Magyarország királya ama jeles tógás és palástos hős, bár sok kiváló tettével is halhatatlan nevet szerzett magának, mégis semmiben sem volt kiválóbb, mint abban, hogy szívós és fáradhatatlan törekvéssel társítani iparkodott Minervát Marssal, és pedig olyan ritka, szerencsés módon, hogy uralkodása alatt igen kedves magyar hazánk Európában mind a fegyvereknek mind a tudományoknak legnagyobb műhelye és gyakorlótere volt.*” — A disztichon fordítása pedig így hangzik: „*Távozzál gyász Corvin sírhalmáról! Széchényi gróf saját költségén kelti életre könyvtárad.*”

162. Uo., 490–491. f. [Túróc]-Szentmárton, 1804. márc. 15.

163. Uo., 177. f. 1802. nov. 20.

164. Uo., 617. f. 1802. okt. 14.

Úgy véljük, nem szükséges tovább idéznünk. A bemutatott levélrészletek olyan személyektől valók, akiket a szlovák, illetve német nemzetiség reprezentánsainak lehet tekinteni és akik ennél fogva közvéleményt fejeztek ki.

Át kell térnünk a tárgyunk szempontjából legfontosabb társadalmi réteg, ti. az új polgári értelmiség körében kifejezésre jutott nézetek megvizsgálására.

F) A polgári értelmiség közvéleménye

Kikből állt a polgári értelmiség?

Részben tisztáznunk kell mit is értünk polgári értelmiség alatt. Sőt fel kell vetni a kérdést, létezhetett-e egyáltalában Magyarországon ilyen társadalmi réteg a 18—19. század fordulóján?

Régebbi történetírásunk és irodalomtörténet-írásunk a 19. század elejének, első felének társadalmi-szellemi életét vizsgálva, nem ismert fel semmi ilyesféle képletet; ha íróinkat, tudósainkat társadalmilag kategorizálni akarta, az adott merev rendi csoportokba osztotta be őket: főurak, nemesek, papok. Ehhez képest a szóban forgó korszakban végbement polgári reformmozgalom tulajdonképpeni hordozójának a középnemességet („*magyar tiers état*”) tekintette azzal a megokolással, hogy magyar városi polgárságról ekkoriban még nem lehet szó, hiszen kis-számú és kicsiny városaink (ti. szabad királyi és bányavárosaink) lakosai zömükben németek voltak.¹⁶⁵

E magyarázat helyessége iránt csak újabban támadt kétely, amikor kutatóink észrevették, hogy társadalmi-kulturális életünkben a nemességen kívül fontos szerepet töltött be egy bizonyos, eddig fel nem ismert polgári jellegű értelmiség is, amely a reform-nemességgel közösen keresett kiutat a feudalizmus elmaradottságából. Ámde csak keveseknek sikerült kielégítően megfogalmazni, mit is kell ezen, a nemesség mellett, vagy még inkább a nemesség mögött szerényen meghúzódó polgári értelmiségen érteni.¹⁶⁶

Nos, ez a polgári értelmiség egy, harmadfél évszázadon át szüntelenül tartó lassú intellektualizálódási folyamat társadalmi eredménye volt. Kezdődött a reformációval, amely — jól tudjuk — nemcsak az „igazi” német lakosságú városok polgárságát kapcsolta be az írás-olvasás tanulásának nagy társadalmi mozgalmába, hanem a magyar etnikumú mezővárosok parasztpolgárságát is. 16. századi humanistáinknak, reformátor íróinknak nem egy kiválósága s a lelkészek zöme már az utóbbi körből került ki. De akarva, akaratlanul életben tartotta, sőt szélesítette ezt a folyamatot az ellenreformáció is; biztosra vehető, hogy mind a jezsuita és a piarista, mind a pálos és ferences rend nem csekély részben szintén magyar, szlovák és horvát mezővárosi, illetve kismemesi elemekből nyerte tagjait. Ugyanekkor az egész 17—18. század folyamán — az országos iskolahálózat sűrűsödésével

165. SZEKFI, i. m. 68—78. l.

166. Még SZERB Antal, aki a magyar felvilágosodással szorosan összefonódó ún. *pre-romantikát* éles szemmel felismerte, sem döbbsent rá, hogy e jelenség tulajdonképpen egy polgári eredetű és polgári tudatú értelmiség tudományos és irodalmi munkásságából bontakozott ki. SZERB A.: *Magyar irodalomtörténet*. (Bp. 1947.) 192—196. l. — L. még MIT III. k. 80—87. l.

együtt — mind katolikus, mind protestáns oldalon nőttön-nőtt a világi tanult társadalmelemek száma is.¹⁶⁷

Rendkívül erőteljes lökést kapott ez a fejlődési irányzat a török hódoltság alól felszabadult középső országrészek helyreállításával kapcsolatban is. Az újra települt községek sokaságában, kivált pedig a belőlük szervezett uradalmak százaiban egyre szélesebb írásfoglalmazásban és számolásban jártas, műszaki, mezőgazdasági és jogtudó szak személyzet alkalmazása vált szükségessé.

De a korszerű követelmények szerint átszerveződő állami és megyei közigazgatás, középítkezés (földmérés, útépítés, vízszabályozás), valamint a közegészségvédelem is folyvást növekvő mértékben kívánt iskolázott szakembereket (jogászokat, mérnököket, orvosokat, sebészeket stb.). Bizonyos, hogy a nagyszombati egyetemnek 1769 óta tartó folyamatos reformálása, a szempei és magyaróvári szakiskola valamint a *Ratio Educationis* és JÓZSEF császár 1785. évi jobbágy-pátense, amely a parasztság szabad tanulásának kívánt utat nyitni, — ennek a nagyrányú társadalmi szükségletnek a fedezését volt hivatva elősegíteni.¹⁶⁸

Ebből a hosszan tartó, egyre szélesülő és mélyülő társadalmi-kulturális folyamatból nőtt ki a 18. század végére az az értelmiség, amely ha formailag nem is, de lényegileg messzemenően megfelel azoknak a követelményeknek, amelyeket a polgáriság fogalma feltételez.¹⁶⁹

Úgy véljük, Magyarországon a 18—19. század fordulóján a polgárságot semmi esetre sem szabad csupán rendi alapon értelmezni. Helyesen akkor járunk el, ha a polgárság körét nem korlátozzuk kizárólag a privilegizált szabad királyi és bányavárosok civiseire, hanem kiterjesztjük a szabad jász-kun és hajdú városok, az erdélyi ún. taxás városok, sőt a formailag földesúri joghatóság alatt álló szabados mezővárosok (oppidumok) „polgári” rétegeire is, arra az országos viszonylatban igen nagyszámú társadalomrétegre, amely jogilag paraszti és szegény armális nemesi elemekből tevődött össze, többé-kevésbé önkormányzatú községi életet élt és többnyire polgári keresetből (kézművesiparból, vásározásból, szőlőművelésből, bor- és állatkereskedelemből, stb.) tartotta fenn magát.¹⁷⁰

Tehát — szerintünk — a gyakorlatilag szabad polgári életforma az a kritérium, amit a polgári helyzet döntő ismérvének kell tekinteni, nem pedig az országrendi jogállás. Ebben az értelemben nyilvánvaló, hogy a szegény nemesség jó része is a polgársághoz számlálандó, más része pedig a szabad parasztsághoz, de semmi esetre sem a tulajdonképpeni nemességhez: az ún. közép-nemességhez, amely úrbéres és allodiális birtokok földesura volt, egyben ura a vármegyének s a törvényhozás alsó táblájának is. Ha pedig így állt a helyzet, a feudalizmus végső időszakában Magyarországon, akkor nem lehet többé magyar polgárság nélküli társadalomról sem beszélni. Tudomásul kell vennünk, hogy a német nyelvű rendi polgárság mellett, igenis volt egy, amannál alighanem nagyobb számú magyar nyelvű polgárságunk is.¹⁷¹

167. Erdélyi viszonylatban az értelmiségnek mint külön társadalmi kategóriának létét és történelmi kibontakozását JAKÓ Zsigmond vázolta két beces tanulmányban: 1. *Az erdélyi értelmiség kialakulása.* = *Korunk.* 1967. 20—27. l., 2. *Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben.* = *Korunk.* 1967. 216—224 l.

168. EMBER, i. h. 160—162. l.

169. Uo.

170. Vö. HAJNAL, *Az osztálytársadalom 175—178. l.*

171. L. az 56. jegyzetet!

Igen fontos társadalomtörténeti tény ez, amely a polgári értelmiség fogalmának korszakunkban és a reformkorban való jogos használatát igazolja, s egyben azt is megmagyarázza mit kell ez alatt érteni. Nyilvánvalóan azt a gimnaziális, vagy akadémiai iskolázottságú intelligenciát, amely egyrészt természetesen a királyi kiváltságos városok rendi polgárságából, másrészt azonban a nem királyi jellegű szabad és szabados városok polgári lakosságából sarjadt ki, s amely — lett légyen bár formailag nemes — polgári keresetből (mint magán- vagy közalkalmazásban álló tisztségviselő, tanár, nevelő, földmérő, esetleg mint önálló ügyvéd vagy orvos), tehát nem feudális járadékokból vagy jövedelmekből tartotta fenn magát.

Kiegészítő rész gyanánt járultak ehhez a civil (laikus) jellegű értelmiséghez olyan papi elemek is, akik főképpen világi irányú intellektuális tevékenységet folytattak; zömüket protestáns lelkészek, kisebb részüket rendházakon kívül élő katolikus szerzetesek tették; ortodox papok csak elvétve akadtak közöttük.

Íme, ez a polgári értelmiség jelentése tágabb, „*honorácior*” értelemben.

Szűkebben azonban e fogalom alatt a szóban forgó kiterjedt csoportnak csak legfelsőbb, legkimagaslóbb rétegét kell érteni, azt, amely hivatásszerűen tudományos vagy szépírói alkotó munkát végzett, s nyomtatásban közzétett műveivel szolgálta a társadalom és a nemzet ügyét, vagyis az ún. *literátorokat*. Ők voltak könyvkultúránk s egész szellemi életünk fejlesztői, nemzeti tudatunk megújítói, érzésvilágunk alakítói.¹⁷²

Magától értetődik, hogy ez a literátor-réteg strukturálisan nem volt egyöntetű, homogén társadalmi képződmény. Túl a fent ismertetett rendi különbségeken, választóvonalat alkothatott bennük még a hitvallásbeli hovatartozás, a világi vagy papi hivatás és természetesen az anyanyelvi adottság. A vallásos elmentéket azonban a felvilágosodás évtizedeiben átalakult társadalmi gondolkodás nagymértékben letompította, a nyelvi ellentét pedig még csak ekkoriban kezdett a közömbösség burkából kibontakozni. Végső fokon úgy látszik, hogy literátor-társadalmunk mozaikszerű részei a 18—19. század fordulóján mindinkább harmonikus együtttest alkottak; összhangba rendezte őket közös törekvésük: az elmaradott feudális állapotokból való kibontakozás vágya.

Az 1772 óta megindult szellemi erjedés s különösképpen az 1790. évi nagy röpiratháború meggyőző tanúságot tett arról, hogy literátoraink — rendi és nyelvi hovatartozásukra való tekintet nélkül — milyen jól fel tudták mérni az elavult jogrendnek, az agrárius provincializmusnak, a szűk látókörű partikuláris politizálásnak és a szervezetlen, széthulló kulturális életnek fejlődésgátló szerepét. Meggyőződést szerzett új polgári értelmiségünk arról is, hogy az archaikus viszonyokból való kilábolás csakis a rendek, kivált a középnemesség meggyőzése és közreműködése által lesz lehetséges. Úgy vélem: azok a tudományos és ismeretterjesztő nagy erőfeszítések, amelyeket e korban Bessenyeiék fellépése után, magyar nyelven többek között ARANKA György, DECSY Sámuel, DUGONICS András, GÖRÖG Demeter, KERÉKES Sámuel, MOLNÁR János, NAGYVÁTHY János, PETHE Ferenc, RÁTZ Sámuel, RÉVAI Miklós, SZACSVAI Sándor és VÁLY András, — latinul: kivált KATONA István, KOVACHICH Márton György, PRAY György, SCHÖN-WISNER István és WALLASZKY Pál, — németül pedig ENGEL János Keresztély, SCHEDIUS Lajos, SCHWARTNER Márton és WINDISCH Károly Gottlieb fejtett ki — közvetlenül vagy közvetve —, mind a nemesség társadalmi mozgósítását, akti-

172. *MIT* III. k. 80—87. l.

vizálását kívánták szolgálni egy korszerű magas színvonalú szellemi élet kiépítése céljából.

Hogy ez a heterogén összetételű, de mindenesetre polgári formák között élő és polgári jellegű írói tevékenységet folytató értelmiség tudatosan vagy tudatlanul valóban polgári célok felé törekedett, arról éppen a Széchényi Könyvtár alapítása kapasan tett levélbeni nyilatkozatokból lehet határozott meggyőződést szerezni.

Tekintsük át ezek után a hazai literátorok által SZÉCHÉNYI Ferenchez intézett leveleknek gazdag (200-nál több darabot felölelő) csomóját, s válasszuk ki közülük azokat, amelyek — írójuk személyénél fogva — kiváltképpen alkalmasak a különböző rendi, vallási vagy nyelvi-etnikai csoportok állásfoglalásának kifejezésére.

Szemlénket négy kategóriában fogjuk megtartani: a) jogtudósok és történészek, b) a honismeret tudósai, c) természetkutatók, orvosok és mezőgazdászok, valamint d) költők, írók és nyelvészek csoportjában.

Jogtudósok és történészek véleménye

A hazai feudális társadalomtudományok élén a jogtudomány állt. Fejlődése — annak ellenére, hogy az egyetemnek 1667 óta külön jogi fakultása volt, sőt ezen kívül a 18. század folyamán több önálló jogi főiskola is keletkezett — igen lassú ütemben haladt.¹⁷³ Hazai jogunk forrásainak feltárása és tanulmányozása az évszázad végéig, KOVACHICH Márton György működésének kibontakozásáig váratott magára.¹⁷⁴ SZÉCHÉNYI Ferenc Nemzeti Könyvtára gazdag jogtörténeti kútforrágot és számos, feledésbe merült jogi feldolgozást tartalmazott. Kérdés: mennyire értékelték mindezt jogtudósaink?

A pesti jogászprofesszorok nyilatkozatai közül BARITS Adalberté, DEMÉN Antalé, KELEMEN Imréé és LAKICS György Zsigmondé érdemel említést. Leveleik arról tanúskodnak, hogy általában felismerték a SZÉCHÉNYI-gyűjtemény jelentőségét; hangsúlyozták ugyanis, hogy a gyűjtemény tanulmányozásából jelentős társadalmi haszon („*communis utilitas*”) fog származni.

A fővárosban élő, de az egyetemen kívül álló KOVACHICH Márton György, jogtörténetírásunk kiváló érdemű úttörője SZÉCHÉNYI katalógusának tudományos jelentőségét ebben a tömör mondatban fejezte ki: „*Catalogus iste cui parem adhuc in bibliographia Hungarica non habuimus, multiplicem viris eruditis praestabit utilitatem*”. Mondhatta ezt annál inkább mert a bibliográfia mögött ott volt a valóságos könyvanyag is mindenki számára hozzáférhetően.¹⁷⁵

A vidéki akadémiai jogtanárok levelei sorában említést érdemel HAJNIK Pálé (Pozsony) és KÖVY Sándoré (Sárospatak). Az előbbi a Széchényi Könyvtárt méltatva, azt mondja, hogy az „*decus et ornamentum reipublicae litterariae*”,¹⁷⁶ az utóbbi pedig az alapító SZÉCHÉNYINEK így mond köszönetet:

173. ECKHART Ferenc: *A jog- és államtudományi kar története 1667—1935*. Bp. 1936. 7—28., 36., 208—241. l.

174. V. WINDISCH Éva: *Kovachich Márton György a forráskutató*. Bp. 1969. (Kandidátusi értekezés tézisei.)

175. Ol. Széch. lt. I. cs. 29. sz. 370—371. l. Buda, 1802. aug. 22.

176. Uo., 299. f. 1807. nov. 15.

„*Excellentissimo ... domino Francisco Széchényi... , qui in Hungaria — si Mathematicam regem excipias — primus bibliothecam dicando ingenia hominum rem publicam fecit, (prout Asinium Pollionem Romae fecisse Plinius celebrat), pro catalogo bibliothecae eiusdem sibi gratiose dono dato humillimas gratias agit.*”¹⁷⁷

Egy harmadik vidéki jogtanár, BREZANÓCZY Ádám (Pozsony) más szavakkal, de hasonló értelemben üdvözölte SZÉCHÉNYIT és alapítását.¹⁷⁸

A jogtudomány mellett a századfordulón már kiemelkedő jelentőségre jutott a történettudomány is. Ismeretes, hogy az államtörténet idáig ismeretlen kút-főanyagának akadémikus jellegű publikálása és latin nyelvű tudományos feldolgozása különösen a volt jezsuita szerzetesek (PRAY György és KATONA István) buzgalmából egyre nagyobb arányokat öltött. Egyidejűleg megindult — mégpedig jobbra protestáns tudósok (BUDAI Ézsaiás, ENGEL János Kesestély, FESSLER Aurél Ignác) révén — történelmünknek polgáribb szellemű magyar és német nyelven való feldolgozása is. Ezenkívül kialakulóban volt a diplomatika, numizmatika, genealógia és heraldika, valamint a művelődéstörténelem, az ún. *historia literaria* tanulmányköre, úgyszintén a táj- és helytörténeti kutatómunka is. Nemcsak a nagy iskolavárosokban, hanem a perifériákon, a főhelyektől távoleső vidékeken is számos kiváló tudós foglalkozott feledésbe merült múltunk feltárásával.¹⁷⁹

Az országos jelentőségű nagy historiográfusok közül KATONA István ex-jezsuita, a pesti egyetem nyugalmazott professzora¹⁸⁰ és ENGEL János Keresztély, Bécsben élő hazánkfia már 1802 nyarán üdvözölte SZÉCHÉNYIT és gratulált alapításához.¹⁸¹ A téka jelentőségét méltató nyilatkozatot azonban egyikük sem tett. Talán azért, mivel mindkettőjük kutatói figyelme és tevékenysége levéltárakra irányult, meg talán azért is, mivel volt alkalmuk megismerni a leggazdagabb hazai magánkönyvtárak, sőt a bécsi *Hofbibliothek* magyar könyvkincseit is.

Egy harmadik, szintén külföldön élő nagy tehetségű historikusunk, FESSLER Aurél Ignác, aki a magyar történelemnek a német kultúrkörben való propagálásával szerzett kitűnő érdemet,¹⁸² Berlinben kelt levelében így méltatta SZÉCHÉNYI érdemét:

„*Durch deren Schenkungen ... [haben Sie] in diesen Zeiten der Erkaltung, des Egoismus und der Selbstsucht, Einheimischen und Auswärtigen ein erhabenes Beyspiel von dem nationalen Gemeinsinne der Hungarn aufgestellt.*”¹⁸³

Vidéken élő, szűk helyi lehetőségek közé szorított történetíróink természetesen igen nagy örömmel fordultak a Széchényi Könyvtár felé.

BUDAI Ézsaiás a debreceni kollégium professzora, az első magyar nyelvű történeti összefoglalás írója, a következő lelkes mondatokkal adott kifejezést a Széchényi-téka létrejötté felett érzett örömének:

Ezen intézet által „*a Magyar név méltatlan homályosságából nemcsak kivétetik, hanem egyszerre oly fényre és dicsőségre emeltetik, mely a külső nemzetekben bámulatot szerezhet és tiszteletet. ... A Széchényi név oltsa el a Maecenas nevet, amelynél ez annyival*

177. Uo., 375. f. 1803. május 1.

178. Uo., 186. f. 1802. aug. 16.

179. LÉKAI Lajos: *A magyar történetírás 1780—1830.* Bp. 1942. 16—45., 56—60. l.

180. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 340. f. Kalocsa, 1802. aug. 22.

181. Uo., 244. f. 1802. szept. 1.

182. KOSZÓ János: *Fessler Aurél Ignác.* Bp., 1923.

183. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 268. f. Berlin, 1808. júl. 20.

dicsőségesebb, amennyivel nagyobb dolog egész Hazát és Nemzetet, mint egynéhány embert, bár Virgiliusok és Horatiusok legyernek is azok, szeretni és boldogítani!"¹⁸⁴

Hasonlóképpen áradó örömmel vette a Széchényi Könyvtár felállításának hírért a szlovák WALLASZKY Pál, művelődéstörténetünk első nagyérdemű monográfusa, ekkoriban jolsvai evangélikus lelkész.

„Bonum deum! — így kiált fel — quantae Sunt hae reipublicae literariae Hungaricae divitiae, quas majores nostri saltem ante annos quinquaginta vix sperare poterant!”

A továbbiakban pedig azt írja, olyan érzése van mint annak idején BRASSI-ONI humanistának, aki MÁTYÁS király tékájában járva, Jupiter kebelében képzelte magát. Ez a könyvtár — írja — aranynál is kedvesebb nekem (*„auro mihi carius”*). Végül azonban kötelességszerűen felhívja SZÉCHÉNYI figyelmét a hazai szláv nyelvű irodalmi termékekre, amelyeknek a nagyszerű gyűjtemény sajnálatosan híjával van.¹⁸⁵

Nem kisebb elismeréssel adózott SZÉCHÉNYINEK és alapításának egy másik szlovák származású, de szepesi száz tanintézetben, a késmárki líceumban működő történetnár, PODKONITZKY Ádám. Terjedelmes levelében a Nemzeti Könyvtárnak két olyan jellegzetességére utal, amely különös tiszteletre, becslésre tarthat számot. Az egyik az, hogy a művelt Európában — a franciák mellett — mi magyarok vagyunk az egyedüli nép, amely hazai könyvtermését intézményesen összegyűjtötte, mégpedig nem úgy mint a gallok — akik tulajdonképpen királyok és főpapok kincseit sajátították ki, hanem egyetlen nagy honpolgár nemeslelkű, áldozatos ajándékából létesítettük. Ezt szó szerint így fejezi ki:

„Erit idem quoque genti nostrae singulari ornamento, quod natio Hungara in posterum caeteros Europae cultiores populos ac nominatim etiam Franco-gallos, qui soli Nationali Bibliotheca et Musaeo hactenus gloriabantur, antecellit ideo, quod hi ista decora sua e spoliis regum et pontificum per nefas congesta sibi appropriaverint. Hungari autem suam Nationalem Bibliothecam unius civis optimi ingenibus impensis iuste conquistam, singulari eius animi generositate ac munificentia dono oblatam acceperint.”

A másik tiszteletreméltó vonás ebben az intézményben az — folytatja PODKONITZKY —, hogy nem csupán egyes tudósok öncélú hasznára szolgál, hanem az egész tudományosságnak, az egész Hazának van szentelve! Az eredeti szöveg szerint:

„Erit denique illud etiam non modo singulis viris literatis tanto fontium ac subsidiorum apparatu ad eruditionem suam locupletandam et res Patriae illustrandas diligenter usuris (quos inter me quoque proximis vacationibus futurum spero) singulari beneficio, — verum etiam universo orbi literario et charae nostrae Patriae (cui utique proferendos scientiarum fines multum pro futuros quis dubitet?) insigni emolumento.”¹⁸⁶

184. Uo., 191. f. Debrecen, 1803. jan. 30.

185. Uo., 597—598. f. 1803. márc. 2.

186. Uo., 492. f. 1803. márc. 6.

A honismeret tudósainak véleménye

A történelem mellé a századfordulón már egyenrangú társként kezdtek felzárkózni az állam- és honismeret tudományágai: a topográfia, a statisztika és a helytörténet.

SZÉCHÉNYI ezekben a viszonylatokban is 12 tudóst tüntetett ki katalógusának megküldésével, közülük azonban csak kettőnek (KORABINSZKY János Mátyásnak¹⁸⁷ és SCHWARTNER Mártonnak¹⁸⁸ a válaszát ismerjük. Kettőjük közül is csak az utóbbinak levelében találunk érdemleges megjegyzéseket. SCHWARTNER, az Egyetemi Könyvtár megbízott igazgatója nemcsak a hazai irodalom, hanem a könyvtárügy („*res literaria et libraria*”) szemszögéből is értékeli ezt a szellemi kincsestárat („*thesaurum illum librarium*”), s kiemeli, hogy kivált a nemzeti jellegű tudományok művelőjének („*literarum Hungaricarum cultoribus*”) elsőrangú támasza lesz: becsesebb az aranynál és cédrusnál.

A helytörténeti kutatók (BÁRDOSY János, EDER József Károly, GENER-SICH János, GOTTSZIGH Ignác, LEHOTZKY András, SCHÖNWISSNER István, SIMONCHICH Ince és SZIRMAY Antal) is lelkesen üdvözlik SZÉCHÉNYI Ferencet és könyvtárát. Legyen szabad itt csupán SIMONCHICH Incének, a máramarosszigeti piarista gimnázium igazgatójának, tájtörténetünk és numizmatikánk egyik úttörőjének leveléből idézni: e tudósunk „*reipublicae literariae stator*”-ként üdvözli SZÉCHÉNYIT s többek között ezt írja: „*Tu domine comes, eruditis aedem posuisti!*” S megállapítja, hogy ez a téka, vagyis a tudomány háza („*domus eruditionis*”) többet jelent a nemzetnek mint a hajdani nagy Corvin könyvtár, mivel hogy az tulajdonképpen nem az ország kincse volt („*regni thesaurum non fuit*”) csak a királyé.¹⁸⁹

A kezdeti fejlődés állapotában levő hazai közgazdasági irodalom művelői közül egyedül BERZEVICZY Gergely az, akinek SZÉCHÉNYIhez intézett levelét ismerjük. Ám ő valóban egyike volt a széles látókörű, európai műveltségű férfiaknak, akik teljes jelentőségében fel tudták mérni a Nemzeti Könyvtár intézményét. Nem csoda hát, ha ily szavakkal méltatta Széchényit:

„*Nomen Excellentiae Vestrae ab omnibus litteratis, ab omnibus Hungaris celebratur in omne aevum.*”

S nehogy a gróf túlzásnak tekintse e hódolatot, szükségesnek tartott még egy megjegyzést:

„*Nihil ago aliud, quam ut gratitudinis publicae, quae maxima est, partem minimam declarem.*”¹⁹⁰

Természetkutatók, orvosok és agrónómusok véleménye

A jogtudomány, történetírás és honismeret képviselőinek megismerése után a következőkben arról kell meggyőződnünk, miképpen vélekedtek a nemzeti könyvtár felállításáról a természettudósok. Itt mindenesetre csekélyebb érdeklő-

187. Uo., 364. f. Bécs, 1802. dec. 1.

188. Uo., 712. f. Pest, 1802. okt. 9.

189. Uo., 705–706. f.

190. Uo., 162. f. Kakaslomnic. 1803. febr. 15. — GOMBOCZ Endre: *A magyar botanika története. A magyar flóra kutatói*. Bp. 1936. 190–390. l. — Ua.: *A hazai természettudósok rövid életrajza. Élettudományok*. Bp. 1939.

déssel és kevesebb érdemleges hozzászólással kell számolnunk, hiszen a hazai természettudományok a 18—19. század fordulóján még éppen csak *in statu nascendi* voltak.¹⁹¹ A Nemzeti Könyvtár állományában — amely zömmel korábbi idők könyvanyagát foglalta magában — tulajdonképpen még alig lehetett képviselve valami „modern” szakirodalom. Kérdés, hogy ennek ellenére is meglátták e legalább a jövő ígérését úttörő természettudósaink a Széchényi-tékában.

Nyomatott könyvtári katalógusát a gróf mintegy 20 természetbúvárnak küldte meg (köztük a csillagász BRUNA Xavér Ferencnek, a botankius KITAI-BEL Pálnak és DIÓSZEGI Sámuelnek, a mineralógus KRALOVÁNSZKY Andrásnak és BENKŐ Ferencnek) s körülbelül ugyanennyi orvosnak (köztük BENKŐ Sámuelnek, BÉRCZY Jánosnak, CSEH-SZOMBATHY Józsefnek, DERCSÉNYI Jánosnak, HAFFNER Mihálynak, KISS Józsefnek, KOLBANY Pálnak, KOVÁCS Mihálynak, LUMNITZER Istvánnak, NEUSTÄDTER Mihálynak, NYULAS Ferencnek, PRANDT Ignácnak, RÁCZ Sámuel professzornak, RÁTH Pálnak, SÁNDORFFI Józsefnek, SCHÖNBAUER Józsefnek, SETH Jánosnak, WOLF Andrásnak, ZAY Sámuelnek és TOLNAI Sándor állatorvos professzornak). Az eseményszámba menő kiadványra a megtisztelt személyek csaknem kivétel nélkül válaszoltak, mégpedig hasonlóan örömteli hangon, mint akár a történészek, vagy a jogászok. Legtöbbjük ui. polihistorikus műveltséggel rendelkezett s ennél fogva értékelni tudta a szűkebb szak-tudományán kívül eső tudományágak irodalmi kincsestárát is. Legyen szabad ennek illusztrálására néhány idézet felsorakoztatni.

Magyar nyelvű levéllel gratulált SZÉCHÉNYINEK BENKŐ Ferenc, a nagyenyedi református kollégium tanára, az első magyar ásványtan szerzője. E jeles férfiú is — mint legtöbb kartársa — kissé nehézkes, dagályos stílusban, de őszinte szívvel fejezte ki érzelmeit.

„Az *Excellentiád hazafi és tudományi szeretete* — így szól a levél — mely egy a ritkább *Fenék*ek közül a magyar földön, egy olyan régen óhajtott oszlopot emelt a magyar írók és fordítóknek, melyet az idő csak az utolsó napon emészthet meg, amely oszlop mint megannyi drága és nemes kövekből rakatván össze, hogy azok között az én érdemtelen, fővény-aproságú nyomtatványaim is helyet találtak, a legnagyobb háladatosságra köteleznek engemet...”¹⁹²

A latin nyelvű levelek közül a következőket emelhetjük ki.

CSEH-SZOMBATHY József pesti orvos e szavakkal értékelté SZÉCHÉNYI érdemét:

„*Gratior posteritas memoriam huius beneficii colet benevolentia sempiterna, Musae vero Pannonicae fautoris sui nomen ac merita in aeterna basi collocabunt.*”¹⁹³

HUSZTY Teofil Pozsony város orvosa, a svájci orvosok és sebészek társaságának, valamint a jénai mineralógiai társaság tagja, pedig ezzel a szép mondattal fejezte ki mondanivalóját:

„*Libri Tui Excellentissime Comes (ut cum Denisio nostro Tullii utar verbis) nos in nostra Patria peregrinantes errantesque hospites quasi domum deducunt.*”¹⁹⁴

191. M. ZEMPLÉN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp. 1964.

192. OL. Széch. lt. I. cs. 29. sz. 120. f. 1803. júl. 25.

193. Uo., 651. f. 1802. dec. 18.

194. Uo., 318. f. 1802. aug. Michael DENIS (1729—1800), akiről itt szó van európai híró könyvtár-tudós volt, előbb a Teréziárium tanára, utóbb a bécsi Hofbibliothek prefektusa.

PRANDT Ignác pesti egyetemi orvosprofesszor a delfoi Apolló szentélyhez hasonlította SZÉCHÉNYI könyvtárát.¹⁹⁵

SÁNDORFFI József Bécsben élő magyar orvos szintén templomként tiszteli a Széchényi-tékát, mégpedig panteonként, amelyben a tudós ősök pihennek.¹⁹⁶

Végül egy erdélyi orvos, NYULAS Ferenc, Kolozs megye *ordinarius physica* magyar nyelvű levelében „*halhatatlan institutum*”-ként emlegeti a Nemzeti Könyvtárt.¹⁹⁷

Meg kell még említeni egy hazai szerb természettudósnak vagy inkább polihisztornak, Atanasije STOJKOVIĆ-nak levelét is, ez, a magyar gimnáziumokban tanult és németországi tudományos képzettségre szert tett, (a göttingeni tudós társaságba és a jénai természetkutatók társaságába beválasztott), de végül is orosz egyetemi katedrán megállapodott kiváló férfiú a következő sorokat intézte SZÉCHÉNYI-hez:

„*Mit freudevollem Herzen erfülle ich Hochderoselben schönen Wunsch und glaube diesem recht zu entsprechen, indem in meiner Muttersprache antworte. Es ist ohnehin die Characteristischeste unseres Vaterlandes aus einer Mannigfaltigkeit der Nationen zusammengesetzt zu seyn, die alle ihre eigenthümlich-verschiedenen Sprachen behalten; und dass man es doch bey allen diesen ungläublichen Verscheidenheiten mit raschen Schritten auf der Kultur-Leiter vorwärts rücken sieht. Aber ist es wohl auch möglich, dass eine — wenn auch aus soviel heterogenen Theilen bestehende Nation — nicht schnelle Fortschritte mache, welche in ihrem Schose Männer hat, die auf das Ganze mit Zauberkräft zu wirken und der gesammtem Masse einen neuen Schwung zu geben wissen.*”

Levele második felében azonban ő is — akárcsak WALLASZKY Pál — azt az észrevételt teszi a nyomtatott katalógusra, hogy abból sajnálatos módon hiányoznak a bontakozóban levő szerb irodalom termékei, így pl. Jovan RAJIĆ (1726—1801) tudós kovili archimandritának történeti munkája.¹⁹⁸

A természettudósok kategóriájában kell megemlítenünk egy ekkoriban kibontakozó új alkalmazott tudományágnak, a mezőgazdaságtannak négy jeles hazai képviselőjét: MITTERPACHER Lajos pesti egyetemi tanárt, BOGSCH János pozsonyi tanárt, valamint NAGYVÁTHY Jánost és PETHE Ferencet, a keszthelyi *Georgikon* tanárait. Az utóbbi kettő magyar nyelven köszöntötte SZÉCHÉNYIT.

NAGYVÁTHY a Somogy megyei Csurgón kelt levelében először a somogyi „*magyar parlag*”-ról fest komor képet, majd örömet, reményét fejezi ki a Nemzeti Könyvtár alapítása kapcsán, de ugyanekkor bajsejtelmek is gyötrik. Kijelenti, hogy ő nem tartozik az érdemes literátorok közé, majd így folytatja:

„*De hogyan is lehetne Csurgón és körülötte [nagy] darab földön literátorokat találni. Itt csak calendariumot is a gyolcsos tótoktól kell venni. Sőt ab anno 1550 annyira kialudtak a legelőször itt született magyar másák, hogy lakos-társaim többnyire, mint amaz olasz herélt énekesek a Scipióknak és Antoniusoknak sírhalmain, a veres barátoknak, Könyves Kálmán, Nagy Lajos, Janus Pannonius, Zrednai Vitéz János, Drágfi Balázs, Szegedy Mihály és a Zriniekné könyves lakhelyein érzés nélkül dombolnak. Ambár pedig ez így legyen, mindazáltal nem tagadhatom, hogy a tudományt másokban és annak talán több évszázadokig követ[ő] nélkül maradó Asinius Pollióját különösen Excellentiádban egész erőben ne becsülném s ne magasztalnám. Segélje az Isten, kegyelmes gróf, Excellentiádat hazafiúi áldozatjának boldog végre vivésében! Én az innen származható, Hazám régen várt prag-*

195. Uo., 496—497. f. 1802. dec. 28.

196. Uo., 531. f. 1802. nov. 24.

197. Uo., 464. f. Kolozsvár, 1804. nov. 30.

198. Uo., 678—679. f. Pest, 1802. dec. 29.

matica historiájának és jus publicumának kincsét, ha magam nem érhetem is, maradéknak bizodalmasan bátorkodom örökség szerént által hagyni. Addig pedig szívesen óhajtom, hogy Excellentiádnak hosszú ideje, még több alkalmatossága és elegendő ereje lehessen arra is, hogy a könyvtár mellé közjót szerető szívét is által adhassa édes Nemzetemnek, nehogy a később[i] maradék a tudománnyal magával talán visszaélhetvén, mint a bolond a kést, maga és embertársának romlására fordíthassa.”¹⁹⁹

Másik kiváló agronómusunk, PETHE Ferenc szintén Somogyból, Iharosberényből írt levele is az elhagyatottság, a kényszerű tehetetlenség miatt érzett szomorúságban fogant.

„Sír bennem a magyar lélek, hogy Excellentiádnak a magyar Nemzet hasznára irányuló nagy tetteit nem követhetem . . . vajha csak egy . . . lépést tehetnék Excellentiád nyomdokainak követésében kedves Nemzetünknek világosítására!”²⁰⁰

A korszerűsödő mezőgazdaság szükségletei hívtak életre egy másik alkalmazott tudományágat, a földmérést, a mérnöki tudományt. Ennek a szakterületnek két korai jeles képviselőjét, mégpedig MITTERPACHER Józsefet, és a pesti *Institutum Geometricum* professzorát valamint VEDRES Istvánt, Szeged város geometráját is megtisztelte SZÉCHÉNYI a Nemzeti Könyvtár katalógusával. MITTERPACHER latinul, VEDRES magyarul válaszolt. Az utóbbinak leveléből idézhetjük a következő mondatokat:

„A Magyarok Bibliothecája a Haza és a Nemzet boldogságának előmozdítását fogja szolgálni. Lajos, Zsigmond és Mátyás boldog emlékezetű királyaink nyomdokait követi Méltóságod. A dicsőség templomában Méltóságod azok között foglal helyet, akik az Országot alkották, a Nemzetet bölcs törvényeikkel fenntartották, s az embereket a setétségből a világosságra kivezették. — Hajdan virágzó nemzet volt a magyar! Méltóságod törekvése, hogy a Magyarság tetteit, tulajdonit és nyelvét (amely nélkül csakugyan megszűnne nemzet lenni) a feledékenységnek szomorú tengeréből kiragadja. — Meg kell hogy ismerje a Magyar Nemzet ilyen intézetek által édes Hazáját s fölemelkedhessék hajdani dicsőséges állapotára.”²⁰¹

Költők, írók és nyelvészek nyilatkozatai

A legélénkebb visszhangot, a legáradóbb örömet azonban — ha egyáltalában lehetséges különbséget tenni a társadalmi megnyilatkozások között — talán mégis az írók, költők körében váltotta ki a Nemzeti Könyvtár alapítása. Érthető, hiszen a téka, amely magában foglalta a reformáció kora óta eltelt évszázadokban keletkezett, szerteszét hanyódó, többé-kevésbé ismeretlen szellemi termésünket, — az új értelmiségnek éppen ezen élcsapata számára jelentette a legtöbbet. Jelentett mindenekelőtt nagyarányú öntudat-gyarapodást. Nem volt okuk többé írónknak a nyugati intellektualizmussal szemben oly mértékű kisebbségi érzésre, mint idáig. Magyar íróktól származó ezernyi latin nyelvű nyomtatott könyvvel lehetett immár demonstrálni, hogy a XVI. század óta — amióta kontinensünk a könyvkultúra szintjére került — Magyarország igenis szerves része volt a művelt népek szellemi közösségének: a *Latin Európának*. De jelentett egyszersmind erőteljes ösztönzést, biztatást is a megkezdett irodalmi mozgalom folytatására.

199. Uo., 450. f. Csurgó, 1803. jan. 9.

200. Uo., 482—483. f. Iharosberény, 1803. febr. 18.

201. Uo., 589—590. f. 1803. ápr. 11.

A könyvtár magyar nyelvű anyaga (az összállománynak csaknem negyedrésze) ti. kitűnő bizonyossággal szolgált arra, hogy anyanyelvünk, minden ellenkező véleménnyel szemben, messzemenőleg alkalmas igényes írói alkotások létrehozására. Végül, de nem utolsósorban szilárd szellemi támaszt is jelenthetett a téka íróink számára; az elébük táruló régi magyar irodalmi alkotásokban ui. megtalálták az érintkezési pontokat, amelyekhez az új írói törekvéseket hozzá lehetett kapcsolni s amazokkal szerves egységbe hozni.

Íróink, bár köztudomásúlag még nélkülöztek minden intézményszerű szervezetet, amelyben időnként összegyülekezhettek volna, s nem volt semmiféle sajtóorganumuk sem, ahol nézeteiket egyeztethették volna — mégis teljesen fel tudták házni a Nemzeti Könyvtár életre hívásának fontosságát. Bárhol éltek is a széles hazában, bármely távoli kis városban vagy akár falucskában, egyképpen rádöbrentek arra, hogy SZÉCHÉNYI alapítása új korszak kezdetét jelzi a magyar szellemi életben. Megtört a jég, a nemzeti közömbösség, tehetetlenség jege; megindult egy újjászületési folyamat, amelyet késleltetni esetleg lehetett még, de megállítani többé nem. Az az ígéretes jövő, amelyet BESSENYEI profétált, ha nehezen is, íme, bontakozni kezd. Ilyenféle közhangulat lett úrrá íróink lelkében. Erről tanúskodik szinte minden levél, amit SZÉCHÉNYI bármely országrészből, bármilyen rendű, bármely felekezetű vagy világnézetű írótól kapott.

Legyen szabad legelőször a bécsi magyar kolónia tagjait megszólaltatni, akik a császárvárosból igyekeztek a hazai művelődés útját egyengetni. Elsőnek álljon itt két mondat, a magyar nyelvi-irodalmi megújulás egyik zászlóbontójának, a testőríró BÁRÓCZI Sándornak Bécsben kelt leveléből.

Az egyik mondat így szól:

Különös jelentőséget ad a tékának „*Excellentiádnak azon, Hazája hasznát siettető célja, mely által annak gyümölcséből — airtaja mindenek előtt nyitva lévén —, sok érdemes hazája-fiait részeltetni és országunknak belsőbb esmeretségebe utasítani szándékozik.*” A másik mondat pedig, amely a szellemi elnyomást panaszolja fel, így hangzik: „*Egyedül csak azt fájjalom, Kegyelmes Uram, hogy a könyvvizsgáló szék kérlelhetetlen keménysége megfoszt attól az édes gyönyörűségetől, hogy azon oszlopnak, melyet Excellentiad a háladatos maradék szívében emel magának, én is egy pár kövel nem segíthettem alkotását.*”²⁰²

Bécsből köszöntötte a könyvtáralapító SZÉCHÉNYIT a hazától kényszerűségből távol élő BATSÁNYI János is. Ő azonban tartózkodott véleményének szavakba foglalásától; beérte azzal, hogy az ajándékba kapott katalógusokért viszonzásul egy régi kéziratot és egy rézmetszetet küldött a Nemzeti Könyvtárnak.²⁰³

A századfordulónak egy harmadik, Bécsben élő írója, SÁNDOR István, a jeles *literary gentleman*, aki „*Magyar Könyvesház*” című bibliográfiájával köztudomásúlag szintén azon fáradozott, hogy tudományos-irodalmi múltunk nyomait feltárja — lelkes hangú verses epistolával köszöntötte SZÉCHÉNYIT és a Nemzeti Tékat.²⁰⁴

Kissé kesernyés hangulatú — SZÉCHÉNYI kezdeményezését nagyra tartó, de a gyors fejlődésben nem igen bízó — nyilatkozatot tett BÖLÖNI Sámuel, a bécsi *Terézianum* magyar nyelv- és irodalomtanára. „*Herkulesi munka*” volt ennek

202. Uo., 121. f. 1802. nov. 30.

203. Uo., 114. f. 1803. febr. 13.

204. Uo., 530. f. 1802. nov. 25.

a gyűjteménynek a létrehozása! — így kezdődik a levél, majd a következőképpen folytatódik:

„... Azí merem állítani, hogy a késő magyar maradék csak úgy és akkor gyűjthet és szerezhethet magának ennél drágábbat és nagyobbat s hasznosabbat, ha az a szerencséje lehet, hogy a tudományoknak és tudósoknak mind több s Excellentiádnál buzgóbb szeretőjüket, pártfogójukat és felsegítőjüket, mind pedig hogy az eddig élt magyar tudósoknál szorgalmasabb és derekabb férfiakat szülhessen — akik remek munkáikkal az eddig élteknek érdemeiket és írásait felül haladassák és őket munkáikkal egyetemben a feledékenységnek mély tengerébe bé meríthessék, — akiknek tudományuk világánál nemcsak a két nemes Magyar Haza, hanem az egész roppant pallérozott és pallérozatlan világ láthasson és tőlük magának világot kölcsönözhesse... De mikor jönnek el azok a boldog idők, Kegyelmes Uram, hogy a Magyar Égen ilyen világos csillagok legyenek, amelyek világánál más nemzetek is láthassanak?”

Végül pedig szükségesnek látta BÖLÖNI, hogy egy figyelmeztető üzenetet intézzon a hazai műveltekhez. Ne álltassuk magunkat azzal — írta —, hogy a magyar kultúra hátramaradottságának egyedül az uralkodók és a kormányhatóságok az okai; vétkes abban az egész magyar társadalom is, mert inkább a kényelemnek mint a munkának élt és él, s emellett hiányzik körében a mecénási áldozatkészség is, a szegény írók felkarolása.²⁰⁵

Ugyancsak a nagyúri irodalompartolás hiányát tartotta szükségesnek felemlíteni DECSY Sámuel, a jeles közíró, az 1790. évi „Pannoniai Féniksz” kiváló szerzője is.

„Vajha Excellentiádnak — így írt — követésre méltó kegyes példája Hazánknak több nagyjait is felébreszthetné és ők is azokkal a jótételményekkel, melyeket a kedvező természet nékiék bőv mértékkel kiszolgáltattott, illendőkép sáfárkodnának és világi boldogságukat nem holmi mulandó, és hibás indulatjukat ideig s óráig csiklandoztató dolgokban, hanem ennek a földnek boldogításában helyezhetnék, amelynek emlőjén csecsemőkorukban neveltettek, s melynek zsírsíjával még most is szüntelen tápláltatnak. Eképpen mind ő magok nagyobb lelki megnyugvással élhetnének, mind a Magyar Hazának ellenük való panaszai már valaha megszűnnének...”²⁰⁶

Az alakuló hazai művelődési központban, Pest-Budán élő írók közül is többen tettek figyelemreméltó nyilatkozatot; néhányan ünnepi verssel köszöntötték SZÉCHÉNYIT és a nagy eseményt.

DUGONICS András, a preromantikus magyar nemzeti közérzés egyik ébresztője, az Etelka-regények népszerű szerzője többek között ilyen magasztos szavakkal ünnepelte a könyvtáralapító grófot:

„... A Magyar[okról] és Magyarországunkról, kedves édes Hazánkról írt drága könyveknek oly szorgalmas összerzése a halhatatlanságnak arra az oltárára emelte Méltóságodat, melyet se[m] az emberi elmének háládatlan terjedtsége, se[m] az irigy üdönök végtelen emészthetősége meg nem vesztegethet, annál inkább meg nem emészthet. Adjon a Magyarok Istene több ily hazafit!”²⁰⁷

A fővárosi élet más két szellemi nagyja, RÉVAI Miklós,²⁰⁸ ekkoriban a magyar

205. Uo., 181—182. f. 1803. jan. 25.

206. Uo., 229. f. Bécs, 1802. dec. 15.

207. Uo., 239. f. Pest, 1802. aug. 27.

208. Uo., 104—105. f. Pest, 1802. dec. 23. RÉVAI latin nyelvű ódája nyomtatásban is megjelent ilyen címen: *Bibliotheca Hungarica patriae consecrata a pio et immortalis meriti optimate ... comite Francisco Széchényi ... , quam inter publica gratiam officia suo etiam justo ac debito carmine celebravit*. Pestini, 1802. (Magyar fordítását L. HEGEDŰS Istvántól. = *Erdélyi Múzeum*. 1903.)

nyelv egyetemi tanára és VIRÁG Benedek,²⁰⁹ helybeli írók köztiszteletben álló nesztora egy-egy ünnepi órában adott hangot a nemzeti téka alapítása felett érzett közhálának. Itt csak VIRÁG kísérőlevelének befejező sorait idézzük:

„Majd a magyar világ a mostani időkre visszaemlékezvén, hálaadó örömei között im ezekre fakad: Akkor sem romlott meg minden szív, akkor is valónak igaz faid, Haza!”

Kevésbé ünnepélyes hangú, de a korra jellemző nyilatkozatot tett egy Budán élő, másodvonalbeli írónk SÁGHY Ferenc, az Egyetemi Nyomda „gondviselője”. Ő a Nemzeti Könyvtárban kiváltképpen a magyar nyelvmozgalom nagyerejű előmozdítóját látta. Egy, 1792-ben írt munkájára utalva a következő mondatokat vetette papírra:

„Már akkor buzgott szívem a magyar nyelvért, és valamint akkor állítottam, úgy most is vallom, hogy az anyai nyelvnek csinosítása a Nemzetnek csinosításával és dicsőségével együtt jár, melyet ha elmulatnánk, száz esztendő múlva, tekintvén a mostani környüállásokat, alig találhatnánk magyart az ő hazájában.” Majd az 1805. év évi nyelvtörvényt idézve megjegyzi: *„Ez a törvény menthet meg bennünket a közel levő elkorcsosodásnak veszedelmétől.”* Végül annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a magyarság nem fog addig elveszni, amíg magyarul tud beszélni. *„Ellenben pedig, elveszvéni a nyelv, elvesz a nemzeti szokás, billeg és végre a nemzet is maga.”* Így veszték el más régi nemzetek is.²¹⁰

S legyen szabad végül a pesti magyar literátorok sorában még egy kevésbé ismert, inkább tudós mint író személyének, Szűts Istvánnak, az egyetemen *„a világi bölcsesség kir. tanítójának”* leveléből néhány beszédes részletet kiemelni.

„Az Excellentiád által összegyűjtött könyvek századok óta raboskodtak különféle rőtökökben. Excellentiád hozta ezeket napfényre s fordította közhaszonra. — Excellentiád dicső ősei iskolákat nyitottak a nemzetnek, Excellentiád könyveket, irományokat ad a kezünkbe. Így hát a magyar Nemzet palléroztatásának nagy részét a Széchényi családnak köszönheti. . . Remek cselekedet ez, Kegyelmes Uram, és következése a halhatatlanság. Tisztelni fogja a magyar Nemzet ezen nagy áldozatnak emlékezetét, míg föntmaradand, s dicsőséges lesz a Széchényi név még az utolsó ivadéknak is.” Ezután egy, a közgondolkodásra jellemző mondat következik: *„Bár megorvosolná ezen nemes példa azon idegen mētelyt, mely Hazánk fiai között egy időtől fogva oly szembetűnően harapózik.”* Végre is a levél ezzel az óhajttással zárul: *„Bár Széchényi Ferenc utódai is mutatnának példát hanyatló nemzetünknek!”*²¹¹

A főváros közelében levő alföldi tájról, Fóttról, két író is üdvözölte SZÉCHÉNYIT: gróf FEKETE János a felvilágosult franciás költő és a nála titkárként szolgálatot tevő MÁTYÁSI József. A két levél közül inkább MÁTYÁSIÉ érdemel említést. Tőle idézzük ezt a mondatot:

*„. . . Mielta Excellentiádat a nemes lélek arra bírta, hogy oly temérdek gondba és költésbe került gyűjteményét Nemzetünknek ajándékozván, a Magyar Minervának nagy s maga nemében első áldozatot tett: nem győzők eléggé örvendezni, hogy ezáltal magát annak lenni országosan bizonyította, aminek én több esztendőkkkel ezelőtt közrebocsátott munkáim második részének 160-ik oldalán hirdettem. . .”*²¹²

209. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 577. f. Pest, 1802. dec. 28.

210. Uo., 527—528. f. Buda, 1806. ápr. 8.

211. Uo., 648. f. Pest, 1804. febr. 1.

212. Uo., 412. f. 1803. ápr. 5.

A Dunántúlon élő írók levelei közül hármat emelünk ki.

Az egyik BARÓTI SZABÓ DÁVIDÉ. Ebben a következők olvashatók:

Te, Széchényi, „királyi kincsnél többet nyújtottál a Hazának. Ugyanis mi lehet szebb, hasznosabb, szükségesebb a tudományoknál? Ezeknek eszközlése által jutottak a nevezetesebb birodalmak virágzásra, a nemzetek vadonságokból szelídségre, a hadi mesterség, kézi munkák és kereskedések tökéletességre. Ezek nélkül örök feledékenység nyomná a történet dolgokat; kivesszen vitéz bajnokainknak s dicső eleinknek emlékezte, maga magát sem ismerne az ország. . . Ha kiholt régibb, kivált magyar íróinkat nézem, újra születni látszadoznak Általad. . . Ezer hállával tartozunk, hogy összegyűjtötted, az enyészetet veszedelméből kiragadtad, a setétségből a világosságra hoztad őket. . . S ha az élő magyar írókat nézem, ezeknek is lankadó tevékenységét felfrissítetted. Mert várhatták-e ezek fáradozásaik jutalmát? Hisz a mostoha körülmények folytán nyomtatásra költött pénzük úgy sem térült meg. De minden jutalomnál többet jelent nekik, hogy munkáik az Országos Könyvtárba kerülnek, s az olvasni akaróknak átadtnak, s az idők viszonyosságai ellen megvédetnek. Ki ne érezné megtisztetésnek, hogy Catalogusodban szerepel, s ki ne nyerne ettől serkentést ama henyéző magyarok között, hogy vitékes álmaiból valahára felbredjenek s elmebeli tehetségüket közhasznosra fordítsák. . . Szerencsések azok, akik ezen nagy kincshez közelebb férhetnek; akik ezzel, amikor nekik tetszik, kedvek szerint élhetnek! Be jó módjuk legyen, a többi között egy tökéletes nagy szótárnak készítésére és a magyarság virágainak bőséges összevadásására! . . . Hazád fényességére s Nemzedet boldogítására születet nagy Gróf, vajmi messze látott mélyeséges elméd! Más ütéssel lesznek ezután honunk felől a külső nemzetek. . . Azonban az országnak Töled ajándékozott nagy könyvház. . . meg nem szűnik a Tiéd lenni: a Te fényes neved fogja mindenkoron viselni, és minden haszon, mely abból áradand, Tenedek, mint kútfőnek fog álló köszönettel tulajdonítottatni.”²¹³

Egy másik dunántúli író, akinek a gondolatai idézésre méltók, KRESZNERICS Ferenc Szombathelyről. Levele a Nemzeti Könyvtár eszméjének méltatásával kezdődik:

„Mely eredeti gondolat ez! Minő különösség a maga nemében! Hazánk tudományos kincseit, több magyar századoknak elmebeli iparkodásait egybegyűjteni, Hazánknek ajándékozni, a tudós világgal közleni a mutatóban, és megmenteni minden történhető veszélytől! Fogja minden hazai tudós könyvtárának hasznát venni; nemcsak az, aki közelébb láthatja, hanem minden messze levő is, kinek kezébe jóvoltodbul eljuttand a mutató, sőt még az utolsó időkből élő maradék is, és emlékezetet dldani. Halkatlan Férfiú! Meggyőzted ezen szerencsés gondolattal győzhetetlen Mátyás királyunkat, mert valóban sokkal szenvedhetőbb volna az ő híres könyvtárának elveszte, ha mutatóját bírának és tudnók, mi volt ott, mi veszett el. Győzedelmeskedtél Te a veszendőségen is! Megtörted hatalmát a mindent megemészto üdönek és kegyetlen kezéből könyvtáradat kiragadtad. Érje bár akármely veszély, rombolja el egy másod[ik] Szolimán, vagy a régiségnek köveket emészto foga [egy] meg — megbocsáss, hogy ilyen irtóztató történhetőségre emlékeztetlek —, mutatóid, melyek a tudós világban el lesznek szélledve, ujjal fogják mutatni könyvtáradnak kincseit és minden könyveit nevének nevezni. Soha annak haszna semmivé nem lehet! — Mint bokrosodnak pedig máris jelenlevő hasznai! A büszke külföldi csak nemrég is türehtellen göggel nézett alá megvetett nemzetünkre, nem lévén a durvaságnak, a vakságnak oly neme, mit kíméletlenül reá nem fogott. És sok gyáva, tudatlan hazafi (ha mégis hazafinak szabad azt neveznem, aki tulajdon fészket méltatlanul rútitani nem átalotta), sok gyáva tudatlan hazafi, mondom, szentségtörő ajkával rebesgette azt vissza, amit a külföldi büszkeség reá fogott. De Te, példás hazafi! ezen könyvtáradnak felállításával, melyet példátlan buzgósággal édes Hazánknek ajándékoztál, szegyenbe hoztad a büszkét, szegyenbe a gyávát. . . Mint tűnik szembe, Kegyelmes Gróf! ezen hazafii áldozatod? Mint pirulnak el a megveszett szívek? Mint gyullad, gyarapodik a tiszta hazafiság a jó lelkekben? Látom már emelkedni azt a pompás épületet Pest közepén, melyben a Nemzeti Gyűjteménynek minden nemei díszes helyekre kirakva tündöklően fognak; a zsidó tudós sokaságot körülöttek, a nemes vetelkedést, buzgóságot a magyarázatban, az oda tolongó külföldinek bámulását, nemzetiségünknek derültebb fényét, mint annyi bőven fakadó gyümölcseit — óh, nagylelkű Hazafi! a Te intézetednek. — Az

213. Uo., 666—667. f. 1803. május 3.

üdö, mely mindent teljességre hoz, bővebben ki fogja mutatni boldog következéseit dicső tetteidnek, és a késő maradék, mely nálunk még igazabban ítél, azoknak érdemeit magasztalni...²¹⁴

S álljon itt még a pannóniai tájról BÁRÁNY Péternek, SZÉCHÉNYI egykori bizalmasának, 1790-ben a „köznép megvilágosításáért” és a nők művelődéséért bátran kiálló jeles írónak Iványból kelt leveléből néhány mondat:

„Ezen áldozatja Excellenciádnak a Haza oltárán a szelidebb századnak magzatja, és sokkal illatozóbb, mint az öldöklő fegyverhez szokott őseinknek véres áldozatai. Mert fegyver ugyan ez, de édes Hazánkat vérontás nélkül oltalmazó fegyver! Éppen ezen maga nemében egyetlenegy gyűjtemény győz meg engemet arról, hogy édes Hazám csupán ezen szelíd fegyverek fogvatkozása miatt közelgetett gyakran végveszélyéhez... Excellenciádnak emlékezeit pedig nagy és örökös hálaadások között fogja a maradék innepelni, aki ezen gyűjteményből édes Hazánkért élni tanul inkább, mint halni.”²¹⁵

A Tiszavidékről az ország koszorúja, CSOKONAI VITÉZ Mihály üdvözölte a grófort „Hol jártok, oh Félístenek...?” kezdetű ódájával.²¹⁶

Ugyanebből az országrészből még két tudós nyelvész: Szegedről BENYÁK Bernát piarista, Zilahról pedig GYARMATHI Sámuel tolmácsolta a magyar tudományosság háláját a nagyszerű intézmény létrehozásáért.²¹⁷

A Felvidék magyar írói közül szintén jó néhányan megkaphatták a Széchényi-katalógust, közöttük irodalmi életünk vezére, a nyelvújítás bajnoka, KAZINCZY Ferenc is. Ha valaki fel tudta mérni ennek az első korszerű polgári-nemzeti kulturális intézményünknek a jelentőségét, akkor ő volt az, sajnos, rengeteg levele közül éppen azt nem ismerjük, amely idevágó nyilatkozatát tartalmazza. Pedig nyilván kitűnően méltatta mind a katalógus, mind SZÉCHÉNYI érdemét: „tömjént gyűjtött a Virtusnak.”²¹⁸

Megtalálható a SZÉCHÉNYI gyűjteményben a Felvidék egy másik, kevésbé ismert jelesének, SIMAI Kristóf körmöcbányai piarista nyelvtudósának a levele; ez azonban sajnos nem tartalmaz jellemző megnyilatkozásokat.²¹⁹

Erdélyből az ottani irodalmi-tudományos szervezkedésnek tiszteletreméltó előjárója, ABANKA György fejezte ki a magyar értelmiség örömezését. Levelében többek között ez olvasható:

„Csak egy olyan nagy léleknek juthatott eszébe Nemzete és Hazája közhasznára egy tökéletes magyar könyvesházat szerkeszteni össze és azt... közlésre kinyitni, mint Excellenciádé; és azt a nemes gondolatot csak egy olyan, magát Hazájáért, Nemzetéért nagy áldozatokra felajánlott s meghatározott hazafi vihette tökéletességre, mint Excellenciád. Ezen való

214. Uo., 379–380. f. 1807. szept. 8.

215. Uo., 142. f. 1803. május 12. — L. még OLOFSSON Placid: *Gróf Széchényi Ferenc irodalompartolása*. Pannonhalma, 1940. 103. l.

216. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 109–110. f. Debrecen, 1802. dec. 19. — Nincs meg a gyűjteményben CSOKONAI-nak e tárgyban SZÉCHÉNYI-hez intézett további két levele: az 1802. szept. 16-án, ill. az 1803. jan. 19-én kelt levél. Ezeket l. *Csokonai Vitéz Mihály minden munkája*. II. k. összegyűjtötte VARGHA Balázs. Bp. 1973. 908–917., 926–928. l. — Az óda címe: „A N. Mélt. Gróf Széchényi Ferenc Ó Erja Nemzeti Könyvtárára, melly hozzám Kultsár Úr által érkezett.”

217. OL Széch. lt. I. cs. 29. sz. 162–163. f. 1802. szept. 28. és uo. 286. f. 1803. május 30.

218. *Kazinczy Ferenc levelezése*. Közzéteszi VÁCZY János. III. k. 1803–1805. Bp. 1892. 162. l.

219. Széch. lt. I. cs. 29. sz. 707. f. 1803. május.

öröm nálunk mindazok között, kik hazafiúi érzékenységgel bírnak, közönséges . . .” — A nyomtatott katalógusról pedig így ír ARANKA: „Ez is csak eme nagy léleknek munkája! . . . Az én éjjeli kis lámpásom tanúja leszen annak, hogy ezekkel a megbecsülhetetlen eszközeivel a tudományoknak . . . nem fogok restül élni; a nappalok folytában pedig el nem múlatom mindazoknak érdemeket és esméreketek mind *Excellentiád* nagy nevét és úri igyekezetét Hazánk fiai között terjeszteni.” Végül, levele záradékában érdekes magyarázatot nyújt ARANKA György arra, miért magyarul s miért nem latinul írta üdvözlő sorait. „*Excellentiád* szabadságot adván reája, magyar nyelven írtam . . . *Excellentiád* méltóztatik a mi szokásunkat erdélyiekül tudni. Nálunk magyarnak magyarul tudós nyelven beszélni vagy leveledzni vagy játéknak vagy magavetésnek tartatik. Felső méltóságoknak pedig, kiknek tisztelettel tartozunk, ennek megsértésének.”²²⁰

Mint az új idők tünetét említethetjük meg, hogy a kor nőírói közül ketten (ARTNER Teréz Sopronból és MOLNÁR Borbála Kolozsvárról) szintén örömiüknek adtak kifejezést a Nemzeti Könyvtár létrejöttén.²²¹

Íróink, költőink lelkes megnyilatkozásait további szemelvények felsorakoztatásával még folytatni lehetne, de úgy véljük, nincs rá szükség. Azok a nézetek és értékelések ui., amelyek közvéleményt fejeztek ki, az eddig bemutatott levélrészletekben is feltáruáltak.

2. Külföldi nyilatkozatok a Széchényi Könyvtár alapítása kapcsán

Szemlénk befejezéséül az alábbiakban arról próbálunk valamelyes meggyőződést szerezni, hogyan fogadta a külföld Nemzeti Könyvtárunk életre hívását. Vajon a nyomtatott katalógusok által feltárt, három évszázados irodalmi termésünk valóban keltett-e a környező országok tudós köreiben olyan meglepetést, amint azt idehaza gondolták. Vajon tényleg jelentkezett-e mindjárt ezekben az években bizonyos elismerés a nemzeti könyvgyűjtemény, illetve az általa képviselt magyarországi könyvkultúra iránt?

*

Ismeretes, hogy SZÉCHÉNYI Ferenc 1802—1807-ig 80-nál több tudós személynek, illetőleg tudományos intézménynek küldte meg a Nemzeti Könyvtár nyomtatott katalógusait. Küldeményeinek zöme természetesen Kelet-Középeurópa kulturális központjának, Bécsnek jutott, de került belőlük a Habsburg-Monarchia szláv nagyvárosainak: Prágának, Brünnnek és Zágrábnak is. Számos példány ment a Német Birodalomba: Berlinbe, Göttingába, Jénába, Drezdába és több más egyetemi székhelyre is. Sőt eljutott néhány darab a távolabbi nyugatra (Itáliába és Angliába), valamint a keleti országokba (Lengyelországba és Oroszországba) is.²²²

Ami a megtisztelt személyek és intézmények visszhangját illeti, erre nézve mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy csaknem mindenholnan, mindenkitől érkezett válasz SZÉCHÉNYIhez. S nyomban hozzátelhetjük azt is, hogy a válaszok java része, komoly, szakértő, pozitív megnyilatkozás volt. Legyen szabad az alábbiakban országok, illetve városok szerint haladva, a legértelmesebb levelekből egy-egy részletet bemutatnunk.

220. Uo., 113. f. Marosvásárhely, 1803. márc. 12.

221. Uo., 133. f. 1803. márc. 13. és 432. f. 1803. május 30.

222. BERLÁSZ, *Hogyan propagálta Széchényi etc.* 60—64. l.

Osztrákok

A bécsi tudósok levelei közül csak a három legjelentősebbet említjük.

Elsőnek álljon itt Gottfried van SWIETENNEK, 1777—1803-ig a bécsi Hofbibliothek prefektusának nyilatkozata.

„Das Verzeichniss der von Euer Exzellenz zum Buhufe Ihres Vaterlandes gesammelten Bibliothek ist mir vor allem des edlen Zweckes und dann auch der verbindlichsten Mittheilung wegen ein wahrhaft theures Geschenk. In jenem erkenne ich einen neuen Beweis von dem rühmlichen Eifer, der Euer Exzellenz für die Verbreitung nützlicher Kenntnisse von jeher beselet und so wie ich dem verehrungswürdigsten Bestehen längst schon meine vollkommenste Hochachtung gewidmet habe, so ergreife ich mit lebhaftem Vergnügen die Gelegenheit den Ausdruck davon Ihnen hier zu erneuern.”²²³

A Hofbibliothek egy másik vezetőjének, Paul STRATTMANN-nak levelében többek között ez a mondat olvasható:

„Quantum ac quale novo hocce instituto Tibi Excellentissime Domine, ac nomini Tuo monumentum in conspectu patriae, regni, orbis, popularium externorum et omnis literaturae cultorum posueris!”²²⁴

A Hofbibliotheknak egy későbbi, 1809 utáni prefektusa, a lengyel származású Josef Maxymilian TENCZYN-OSSOLINSKI levelében annak a nézetének adott kifejezést, hogy a magyar Nemzeti Könyvtár tulajdonképpen az egyetemes tudományosságnak (*universae literariae reipublicae*) közös nagy kincse, s kijelentette azt is, hogy SZÉCHÉNYIhez hasonlóan, ő is összegyűjti a lengyel nemzet irodalmi régiségeit s gyűjteményét nemzetének hagyományozza.²²⁵

Komoly és szép elismerésben részesült SZÉCHÉNYI Bécs többi szellemi és közéleti kiválósága részéről is, nevezetesen Johann Melchior BIRCKENSTOCK udvari tanácsos, tanügyi referens, Heinrich BRETSCHEIDER a pesti Egyetemi Könyvtár egykori őre, Franz Maria CARNEA-STEFFANEO 1807—1809-ig a Hofbibliothek prefektusa, Anton Wielhelm GUSTERMANN jogtudós, a Teréziánus tanára, Johann Franz HERMANN udvari tanácsos, kulturtörténész és bibliográfus, Josef HAMMER guberniumi tanácsos, Bernhardt Freiherr von JENISCH 1803—1807-ig udvari könyvtári prefektus, Johann MÜLLER történész, a Hofbibliothek egyik őre, Carolina PICHLER neves költő- és író, Joseph SARTORI történész, a Teréziánus könyvtárosa, Michel WAGNER teológiai professzor, Johann WÄCHTER evangélikus lelkész és Anton Freiherr SPIELMANN az osztrák udvari kancellária elnöke részéről.

SZÉCHÉNYI bécsi arisztokrata baráti köréből — amelynek tagjai közül Joseph CHOTEK, Joseph von RETZER, Franz SARAU, Johann Joseph WILCZEK, Franz WALDSTEIN és Karl ZINZENDORFF ismertebbek — legyen szabad csak RETZER bárónak, SZÉCHÉNYI teréziánusi tanuló társának leveléből idéznünk.

„Dieses Werk ist ein glänzendes Zeugnis der ausgebreiteten Kenntnis Ihrer vaterländischen Literatur und des thätigen Eifers, mit dem Eure Exzellenz die Kultur Ihrer Nation überhaupt zu befördern suchen; der Stifter eines solchen Nationalinstituts zu sein, ist aller übrigen zur Belohnung Ihrer Verdienste erhaltenen Titel unbeschadet, der glänzendste Ehrentitel, den Euer Exzellenz sich selbst beiliegen, als ein würdiger Schüler unsers vereinigten Denis!”²²⁶

223. OL Széch. It. I. cs. 29. sz. 670. f. Bécs, 1803. jan. 5.

224. Uo., 675. f. Bécs, 1803. márc. 5.

225. Uo., 466. f. Bécs, 1803. febr. 6.

226. Uo., 516. f. Bécs, 1802. aug. 26. — Denisről l. a 194. jegyzetet.

Csehek

A prágai és brünni szellemi kiválóságok (Christian Carl ANDRÉ zsnaliszta, Jan Petr CERRONI történész és levéltáros, Johann Rudolf CHOTEK gróf a cseh királyi tudós társaság elnöke, Josef DOBROVSKY történész és nyelvész, Tobiás GRUBER hidrográfus, Johan MAYER orvos és természettudós, Anton MILOGRÜN apát, František STERNBERG gróf műgyűjtő, Joachim STERNBERG gróf természetkutató, Karel Rafael UNGAR premontrei kanonok, prágai egyetemi könyvtárőr és Anton ZEHENTER magyarországi származású író üdvözlő iratai közül elég ha egyet emelünk ki, UNGARÉT. E tudós igen nevezetes szerepet játszott SZÉCHÉNYI életében. Ő volt az a személyiség, aki a gróftól 1787. évi prágai látogatása alkalmával minden bizonnyal először inspirálta egy nemzeti könyvgyűjtemény létrehozására. Terjedelmes levelében a következő figyelemreméltó mondat olvasható:

„*Exegisti monumentum aere perennius!*” — írja a Nemzeti Könyvtár alapítására utalva. A katalógusról pedig így nyilatkozik: „*Quod vero Bibliothecae Tuae Hungaricae a Te concinnatis indicibus, librariam supellectilem, qua divorum Mariae Theresiae et Josephi II. favoribus Bohemi publice utimur, augeas, — rem facis animo Tuo, quem in Te apud nos hospitem iam olim suspeximus et amavimus, ingentem nostram propensissimam plane consentaneam.*”

De nem jelentőség nélkül való UNGAR levelének az a részlete sem, amelyben a magyar—cseh jóviszonyról nyilatkozik. Íme:

„*Sed et ad firmandum, quod inter Hungaros et Bohemos dudum intercessit, pulcherrimum illud vinculum insigne munus Tuum sane plurimum valebit. Quidni enim volupe nobis sit, quorum fortissimis dextris adhuc defensi sumus, eorum felicissimos in litteris conatus adcuratius iam nosse, usque ad patria audenda et excitulari et adjuvari.*”²²⁷

Horvátok

Igaz örömmel és megértéssel fogadták SZÉCHÉNYI könyvtáralapításának híretét és a könyvtár katalógusát Horvátország fővárosában, Zágrábban is. Ekkoriban, a századfordulón ui. a magyar—horvát jóviszony még zavartalan volt. SZÉCHÉNYIT, aki JÓZSEF császár korában mint báni helytartó évekig élt Zágrábban, különben is sokan ismerték és tisztelték a horvát szellemi és közéletben. Az üdvözlők sorában a következőket említhetjük: Jozif DOMIN szemináriumi rektort, tudós botanikust, egykor a pesti egyetem tanárát, KLOHAMMER Ferenc magyarországi származású piarista tanárt, Ljudevit MARICH zágrábi tankerületi főigazgatót, és Tomo MIKLOUSICH zágrábi főgimnáziumi tanárt, a 19. századi horvát nemzeti irodalom egyik úttörőjét.

Az együttérzés illusztrálására csak egy levélből idézünk, MARICH főigazgatóéból:

„*Dum proinde pro insigni hocce et sine praevio exemplo, pro decore Nationis facto sacrificio Excellentiae Vestrae humillimas rependo grates, una etiam supplico, quatenus Excellentia Vestra effigie sua pro nunc quidem in bibliotheca, successive autem, dum parem gratiam mihi iam clementissime adpromissam a Sua Maestrate Sacratissima obtinero, in palatio academico exponenda Academiam Zagrabiensem exornare gratiose dignaretur. Fiet ita, ut in annalibus perennatura Excellentiae Vestrae grata memoria in ipsis etiam intuentium oculis quotidie reviviscat.*”²²⁸

227. Uo., 610. f. Prága, 1803. május 7.

228. Uo., 406. f. Zágráb, 1802. szept. 8.

Németek

A németországi egyetemi városok tudós professzorai közül is számosan gratuláltak SZÉCHÉNYINEK, a magyar Nemzeti Könyvtár létrehozásához.

Álljon itt mindenekelőtt az altdorfi egyetem történész tanárának, Conrad MANNERTnek méltatása.

„*Felix cui datum est thesauro Tuo praestantibus utilitate, nec non rarissimis libris referto ipsis oculis, proprio usu perfrui; felix praesertim ille, quem studia ad excolendam incliti regni Hungarici historiam volentem trahunt. Non sine quadam invidiae specie beatos hosce sanctuario Tuo immorari mente perspicio, cum indices uberrimi, venusto ordine compositi, apparatus mihî ante oculos collocant convivii, quo alii me procul remoto sunt usuri. — Sed gratulor Patriae Tuae, Vir Illustrissime, inter proceres suos viros enutrienti, quibus cordi est rem publicam promovere, rei litterariae adminicula praebere, quibus destitutum vel eminens ingenium a nobili illo emergendi impetu dura necessitate victum retrahitur, nunquam saltem ad eum culturae gradum eniti poterit, quem adiutrix manus Maecenatis gratiosi, litteris dediti, ipsi reddit ascensu faciliorem. — Grata Hungaria remotioribus adhuc seculis Tuo glorians utitur beneficio, meritis extollet laudibus munificentiam, quam et ego grate mente veneror, orans, ut Tuum favorem semper conservare digneris.*”²²⁹

De SZÉCHÉNYI számára s egyben az egész magyar értelmiség számára is talán még többet jelentett a nagy göttingai professzornak, August Ludvig SCHLÖZERnek elismerő nyilatkozata. Ő tudvalevőleg egyike volt azoknak a tekintélyes személyiségeknek, akik a 18. század végén és a századfordulón Magyarországot kulturális viszonyairól gyakran tettek bíráló, sőt lekicsinylő megjegyzéseket s akinek szavai minden alkalommal égő sebet ejtettek a magyar értelmiség lelkén. Most azonban, a Széchényi katalógusa által feltárt gazdag magyar irodalmi produkció láttán SCHLÖZER nem vonakodott leírni ezt a mondatot:

„*Coeptum opus, ad omnem posteritatis memoriam insigne futurum, gratulor animatus.*”

Majd a katalógusról szóló dicséző recenziójára utalva megjegyezte még a következőket is:

„*Quid de hisce catalogis universo orbi litterario proficuis ac Ungarico praesertim valde honorificis sententiam in adjuncta plagula palam professus sum.*”²³⁰

Hasonló értelemben nyilatkoztak Németország más kiváló tudós személyiségei is, mindazok, akiket SZÉCHÉNYI a Nemzeti Könyvtár nyomtatott katalógusával megtisztelt. Így: Johann Erich BIESTER a berlini királyi könyvtár őre, JANSON professzor heidelbergi, majd mannheimi egyetemi tanár, Christian Gottlob HEYNE klasszikus filológus, a göttingai egyetemnek SCHLÖZER mellett másik büszkesége, Heinrich Karl ERCHSTÄDT jénai filozófus professzor és egyetemi könyvtári prefektus, a magyarországi születésű Jakob GLATZ bécsi evangélikus lelkész, a magyar művelődésügy egy külföldi propagátora, Johann Georg MEUSEL erlangeni történész professzor és bibliográfus, Friedrich NICOLAI berlini író és Johann Ephraim SCHEIBEL bresslaueri gimnáziumi igazgató, a *Rhediger*-könyvtár prefektusa.

229. Uo., 404. f. Altdorf, 1803. márc. 24.

230. Uo., 543. f. Göttinga, 1803. ápr. 22.

Lengyelek

Végül meg kell még említeni, hogy az ekkoriban három részre szakított, idegen elnyomás alatt élő Lengyelországból is kapott két latin nyelvű üdvözlő levelet SZÉCHÉNYI. Az egyiket Jan Chrzciel ALBERTRANDI történész és numizmatikus püspöktől, a varsói *Societas Literaria* elnökétől,²³¹ a másikat pedig a híres könyv- és műgyűjtő Adam Kazimierz CZARTORYSKI hercegtől Krakkóból.²³² Mindkét levelet a legmelegebb rokonérés hatja át.

*

Mindezek után megkísérelhetjük fenti szemlénk eredményeit összegezni. SZÉCHÉNYI Ferenc szóban forgó levelezése alapján a következőket állapíthatjuk meg.

1. A XIX. század elején úgyszólván egész társadalmunkat eltöltötte a nemzeti és szellemi élet megújításának vágya.

2. E társadalmi szükségérzetnek két, ellentétes előjelű indítéka volt: egyrészt kulturális elmaradottságunknak a külföldi kritika által feltárt fájdalmas ténye, másrészt a „dicsőséges múlt” tudata, kivált MÁTYÁS király legendás hírű könyvtárának negyedfél évszázad múltán is továbbélő büszke emléke.

3. A szellemi felemelkedésnek, az ún. *instauratio literarum*nak eszméit egy, jogállásra, anyanyelvre, vallásra nézve heterogén összetételű, de életcéljait tekintve egységes törekvésű társadalmi képlet hordozta és terjesztette: a kialakulóban levő *polgári jellegű literátor értelmiség*.

4. Az értelmiség kulturális reformprogramját, mindenek felett pedig a magyar nyelv felkarolását az ország politikai vezető rétege, a birtokos nemesség messzemenően magáévá tette és tőle telhetőleg lelkesen támogatni igyekezett.

5. Ám a szellemi élet gyakorlati újjászervezését az avult, akcióképtelen feudális állami szervektől senki sem remélhette; az időszerű kulturális intézmények megvalósítását mindenki magánkezdeményezéstől, mecénási áldozatkészségtől várta.

6. A Széchényi Nemzeti vagy Országos Könyvtár (latinul: *Bibliotheca Hungarico-Nationalis Széchényiana* vagy *Bibliotheca Hungarica Széchényiano-Regnicolaris*) életre hívásában az egész hazai társadalom — nemzetiségi, felekezeti és rendi állásra való tekintet nélkül — az 1790. évi reformtervek megvalósításának első, alapvető jelentőségű mozzanatát látta.

7. A Nemzeti Könyvtár alapítása — úgy látszik — felrázta társadalmunkat abból a csüggeteg és borúlátó hangulatából, amelybe 1795 után az udvari reakció és a francia háborúk juttatták; az értelmiség és a nemesség bizonyos fokig újult öntudattal, életkedvvel és tettvágygal telt el.

Végeredményként kimondhatjuk, hogy a Széchényi Könyvtár életre hívásának történetírásunkban, kivált a hiányzó magyar művelődéstörténelem szerepét is betöltő irodalomtörténet-írásban jóval nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani, mint amennyit az eddigi során tulajdonítottak neki.

231. Uo., 126—127. f. Varsó, 1804. jan. 18.

232. Uo., 216. f. Krakkó, 1803. jan. 7.

Das Echo der Gründung der Széchényi-Nationalbibliothek in Ungarn und im Ausland.

J. BERLÁSZ

Im Jahre 1802 gründete Graf Franz von SZÉCHÉNYI die Ungarische Nationalbibliothek, die auch heute seinen Namen trägt. Die Errichtung dieser Institution war ohne Zweifel eine der bedeutendsten Etappen im kulturellen Entwicklungsprozess der ungarischen Gesellschaft. Es handelte sich nämlich um nichts geringeres, als dass der Graf den ganzen Bücherschatz der seit den Anfängen des Buchdrucks von ungarischen Autoren in Ungarn oder im Ausland erschienen war, oder als Handschrift vorlag, sowie die Werke fremder Autoren über Land und Volk von Ungarn in jahrelanger Sammelarbeit erworben und als Bibliothek organisiert hatte, um sie jetzt der Hauptstadt Pest zum öffentlichen Gebrauch anzubieten. Eine öffentliche Nationalbibliothek dieser Art gehörte aber damals zu den Seltenheiten in Europa.

Lange ist die ungarische Geschichtschreibung die Antwort auf die Frage schuldig geblieben, welche Aufnahme diese grossartige Stiftung seitens der gebildeten Gesellschaft Ungarns bzw. der Gelehrten im Ausland gefunden hat. Vorliegende Arbeit stellt sich die Aufgabe, diese Frage zu beantworten.

In der Einleitung wird berichtet, dass Franz von SZÉCHÉNYI über den 13 000 gedruckte Werke und ca. 2000 Handschriften umfassenden Bestand der Bibliothek einen Katalog in 10 Bänden drucken und davon 500 Exemplare in Ungarn und 100 ins Ausland Privatinteressenten bzw. öffentlichen Institutionen zukommen lies. Die beschenkten Persönlichkeiten — alle hervorragende Vertreter des geistigen Lebens ihres Landes — hatten somit Gelegenheit in ihren Dankesbriefen ihrer Meinung über die neue Institution Ausdruck zu geben. Diese Äusserungen — bis heute im Familienarchiv aufbewahrt — sind für die Nachwelt umso wertvoller, da die zeitgenössische Presse — infolge ihrer geringen Zahl und Umfangs und auch wegen der damals bestehenden Zensur — nicht imstande war, die öffentliche Meinung zu repräsentieren. Anhand dieser Briefe wollen wir das gesellschaftliche Echo dieser Bibliotheksgründung darlegen.

I. Bevor wir zur Besprechung der Briefe übergehen, soll aber im I. Teil (betitelt *Kulturwende — Kulturkrise*) in sechs Kapiteln die epochale Veränderung dargestellt werden, die im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts vor sich gegangen war und das soziale Bedürfnis nach einer Nationalbibliothek hervorgerufen und vorbereitet hat.

Kapitel 1. behandelt die historische Rolle der Habsburger Monarchie bzw. der aufklärerischen Intellektuellen Ungarns. Einerseits soll darauf verwiesen werden, dass die grossangelegte Reformpolitik des Wiener aufgeklärten Absolutismus (der Regierung MARIA THERESIA's und JOSEPH II. (ebenso auf bürgerliche Inspiration zurückzuführen ist, wie die in der ungarischen Gesellschaft gerade um diese Zeit erwachende kulturelle Bewegung, die sich für das Verdrängen des Latein aus Administration, Schulwesen und literarischen Gebrauch und die Einführung der ungarischen Sprache einsetzte. Die höfische Reform die das Schulwesen als etwas Politisches betrachtete (*Ratio Educationis 1777*) rief neben anderen zeitgemässen Anordnungen unter anderem auch die erste ungarische öffentliche Bibliothek, die Universitätsbibliothek ins Leben. Da jedoch diese Bibliothek meist die allgemeine internationale Wissenschaft repräsentierte, setzte sich die nationale Reformbewegung neben vielen anderen auch die Gründung einer Nationalen Bibliothek zum Ziel.

Kapitel 2. bringt eine umfassende Schilderung der Entwicklung der modernen ungarischen Wissenschaft. Es wird gezeigt, wie im 17. Jahrhundert sowohl in den katholischen als auch in den protestantischen Schulen neben dem Studium der Religion und Philosophie nur lateinische Grammatik, Rhetorik und Poetik betrieben wurden, weshalb das Wissen der Gebildeten über Nation und Heimat sowohl als ihre naturwissenschaftlichen Kenntnisse ausserordentlich primitiv und mangelhaft waren. Nach dem Ablaufen der Religionskriege entbrannte ein umso heftigeres Interesse für die Heimat betreffenden weltlichen Kenntnisse. Die von den Universitäten Jena und Halle heimkehrenden protestantischen Professoren und Geistlichen (vor allem Mátyás BÉL und seine Schüler) wurden die Begründer der heimatkundlichen Wissenschaften

in Ungarn. Die Jesuiten (vor allem István KATONA und György PRAY) die früher für die Verwirklichung des katholischen Universals gekämpft hatten, wurden jetzt die Bahnbrecher der nationalen Geschichtsschreibung. Mit der Hilfe der im Entstehen begriffenen Geodesie, Kartographie, Topographie, Mineralogie, Botanik und nicht zuletzt der Geschichtsforschung wurde die wissenschaftliche Entdeckung Ungarns begonnen und vollendet.

Kapitel 3. behandelt z. T. die zur Organisation des wissenschaftlichen Lebens unternommenen Versuche: Gründung wissenschaftlicher Gesellschaften, öffentlicher Sammlungen nationalen Charakters. Die grosszügigen kulturellen Reformanträge, die von der neuen bürgerlichen Intelligenz der Landesversammlung von 1790/91 gemacht wurden, der damals epochale Bedeutung zugemessen wurde, werden erörtert und geprüft.

Kapitel 4. verweist darauf, wie neben dem kulturellen Eifer der ungarischen Intellektuellen auch die von gewissen grossen deutschen Wissenschaftlern geübte Kritik an der ungarischen Nation, am intellektuellen Leben des Landes eine bedeutende Rolle in der Entstehung der Reformpläne der bürgerlichen Intellektuellen spielten. So einerseits die Äusserungen A. L. SCHLÖZERS über die kulturelle Rückständigkeit der Ungarn, andererseits die pessimistischen Prophezeiungen von J. G. HERDER über die Zukunft des ungarischen Volkes.

Kapitel 5. untersucht, wie die „Deputatio literaria“ der Landesversammlung 1790/91 zwar in Prinzip für die kulturellen Reformen eintrat, praktische aber unfähig war die Idee der öffentlichen Bibliotheken und der wissenschaftlichen Gesellschaften zu verwirklichen. Es handelte sich dabei jedoch um eine dringende Aufgabe, umso mehr als das kulturelle Vermächtnis der vergangenen Jahrhunderte baldigst gerettet werden musste. Die Anordnungen Kaisers JOSEPH II. zur Aufhebung vieler geistlicher Orden führten nämlich zumeist zur Zerstreuung der in den Klöstern aufbewahrten alten und seltenen Büchersammlungen.

Endlich behandelt Kapitel 6. die nach den blutigen Geschehnissen der französischen Revolution und der Verschwörung der ungarischen Jakobiner eingetretene tragische Wendung, die in der Politik des Wiener Hofes, wie in den ungarischen Bewegungen zur Einstellung der Reforme, führte. Es war in diesem hoffnungslosen Augenblick, dass Franz von SZÉCHÉNYI die Gründung der ungarischen Nationalbibliothek auf sich nahm.

II. Damit gehen wir zur Behandlung des im Titel angedeuteten Themas über, das ebenfalls sechs Kapitel umfasst. Jedes Kapitel soll die öffentliche Meinung einer Gessellschaftsschicht beleuchten.

1. Zuerst geben wir eine Analyse der gesellschaftlichen Resonanz in den Kreisen des Mitteladels. Diese cca. 3000—3500 Familien umfassende, in der Provinz lebende Klasse war der vorzügliche Repräsentant der ungarischen feudalen Gesellschaft. Es ist interessant, dass sie trotz ihrer lateinisch-juristischen Bildung kein besonderes Interesse für ein höheres intellektuelles Leben zeigte, Wissenschaft und Literatur sprachen sie wenig an. Trotzdem nahm sie die Gründung der Nationalbibliothek — aus mehreren Gründen — mit enthusiastischen Beifall zur Kenntnis. Vor allem deshalb, weil sie in derselben eine mächtige Schutzwehr gegen die politischen Einschmelzungsversuche des Wiener Hofes erblickte. Dann aber auch, weil die Bibliothek eine grossartige Widerlegung der im Ausland verbreiteten Ansichten über die Rückständigkeit und Mangel an Bildung der Ungarn war. Diese Stellungnahme des ungarischen Adels wurde — bezeichnenderweise für den damals noch bestehende Nationalitätenfriede — auch von dem fremdsprachigen Adel Ungarns geteilt.

2. Das städtische Bürgertum war der zweite massgebende Faktor der öffentlichen Meinung. Dieses wurde im Mutterland (d. h. auf dem Gebiet ohne Transylvanien und Kroatien-Dalmatien) von den Einwohnern von 43 freien königlichen und Bergstädten repräsentiert.

Dieses Bürgertum, das zum Grossteil seiner Muttersprache und Kultur nach überwiegend deutsch war, zeigte trotzdem ein sehr positives Interesse an der Entstehung der Nationalbibliothek, da sie darin ein erfolgreiches Mittel zur Verbreitung der bürgerlichen Kultur sah.

3. Die Hochadel galt, weniger ihrer Zahl als ihrem politischen Einfluss nach, als wichtiger Faktor in der Gestaltung der öffentlichen Meinung. Diese cca. 170 Familien zählende adeligen Grossgrundbesitzer — zu der auch die ihre Reihen ergänzenden 300

eingebürgerten, meist deutschen Magnatenfamilien gerechnet werden können — verwalteten die Geschäfte und die Administration des Landes. Es war dies eine gewöhnlich im Ausland erzogene gebildete Schicht mit europäischem Gesichtskreis, die in ihren ländlichen Schlössern und städtischen Palais reiche, die internationale Wissenschaft und Literatur umfassende Privatbibliotheken sammelte. Für diese Schicht war die Gründung der Nationalbibliothek weder kulturell noch politisch bedeutend. Die ungarische Aristokratie las und sprach nämlich nicht ungarisch, auch diente sie weniger den Interessen der Nation als dem Herrscherhaus. So waren es hier ungefähr 40 Personen, die Franz von SZÉCHÉNYI mit seinem Katalog beehrte und die die Nachricht von der Gründung mit Freude und Verständnis entgegennahmen.

4. Auch der katholische Klerus war infolge seiner grossen historischen Vergangenheit ein bedeutender Faktor der öffentlichen Meinung, trotzdem daß seine Rolle durch die staatliche Kontrolle des Schulwesens und die Ordensaufhebungen unter JOSEPH II. sehr geschwächt wurde. Der hohe Klerus betrachtete aber diese Verdrängung nicht als definitiv und bemühte sich durch grosse materielle Opfer, besonders durch Gründung neuer kultureller Institutionen, vor allem wissenschaftlicher Bibliotheken seinen ersten Rang im kulturellen Leben zurückzuerobern. Die Gründung der Nationalbibliothek förderte offensichtlich den Aufschwung der weltlichen Kultur, weshalb sie in den Kreisen der hohen Geistlichkeit im allgemeinen auf kalten Empfang stiess. Nicht so bei den Ordensleuten und dem niederen Klerus. Diese Schicht (vor allem die Piaristen) die sich durch ihre bäuerliche, kleinbürgerliche und kleinadelige Herkunft immer mehr der nationalen Bewegung anschloss und sich mit ehrlichem Bemühen in den Dienst der nationalen Wissenschaft stellte, hörte freudig die Nachricht von der Bibliotheksgründung und hatte den richtigen Blick für die gegenwärtige und zukünftige Bedeutung der Institution.

5. Ungarn war kein durchweg katholisches Land. Die Gegenreformation hat mit dem Protestantismus nicht vollkommen fertig werden können. Ungefähr ein Viertel der Bevölkerung blieb protestantisch mit eigener lutheranischer, bzw. kalvinistischer kirchlicher Organisation. Die protestantischen Geistlichen studierten oft an ausländischen Universitäten (Deutschland, Schweiz, Holland, England) und wurden dadurch zu erstklassigen Exponenten der westlichen Kultur in Ungarn. Sie waren aber auch die Vorkämpfer der um 1770 einsetzenden nationalen Bewegung, da die 200 jährige Unterdrückung durch den Staat sie notwendigerweise zu Gegnern der Politik der Habsburger machte. Selbstverständlich betrachtete die protestantische Geistlichkeit — und zwar nicht nur die rein ungarischen Calvinisten und Unitarier, sondern auch die deutschen, bzw. slowakischen Lutheraner — die Bibliothek als Stütze der eigenen Bestrebungen und begrüßte die Gründung enthusiastisch.

6. Natürlich musste die Gründung der Bibliothek den tiefsten und wahrsten Eindruck auf jenen Kreis ausüben, der eigentlich ausserhalb der Rahmen der feudalen Gesellschaft stand: auf die bürgerlichen Intellektuellen. Sie bildeten ein Konglomerat, das sich seit der Reformation stufenweise aus den Bürgern der ungarischen Bauernstädte, dem besitzlosen Kleinadel, sowie den Bürgern der deutschen, ungarischen und slowakischen Städte, den Mitgliedern der aufgehobenen Orden und den Söhnen der protestantischen Geistlichenfamilien entwickelt hatte. Sie wurden die Vorkämpfer, später die berufenen Organisatoren und Bildner des neuen bürgerlich-nationalen Ungarn. Aus ihren Reihen gingen die ersten Zivillehrer hervor, die Fachleute, Ingenieure, Ärzte, Agronomen, Journalisten, die Theoretiker und Praktiker der Wissenschaft der neuen Ära. Franz von SZÉCHÉNYI beschenkte 200 dieser Intellektuellen mit seinem Katalog. Aus ihren Antwortbriefen konnte er staunend die grossartigen Perspektiven überblicken, die diese vorzüglichen Fachleute — gleichzeitig mit dem Aufschwung der Nationalbibliothek — von der zukünftigen Entwicklung der ungarischen Literatur und Wissenschaft prophezeiten.

III. Der abschliessende Teil der Arbeit soll die mit der Gründung verknüpften Reflexionen der Repräsentanten der ausländischen Wissenschaft und Literatur bringen. Sie waren aus Wien: Gottfried van SWIETEN, Paul STRATTMANN, Józef Maximilian TENCZYN-OSSOLINSKI, Bernhard Freiherr von JENSCH, alle Leitende Mitarbeiter der Hofbibliothek, weiterhin Studienrat Melchior BIRKENSTOCK, Heinrich BRETSCHEIDER, einstiger Custos der Universitätsbibliothek Pest, Anton Wilhelm GUSTERMANN Rechtsgelehrter, die Historiker Johannes MÜLLER und Josef SARTORI, die Schriftstellerin Karoline PICHLER und noch zahlreiche hofische und politische führende

Persönlichkeiten. Aus den deutschen Staaten ausser Österreich: der Grosse Ludwig SCHLÖZER und Christian Gottlob HEYNE, die Leuchten der Universität Göttingen, der Altdorfer Professor Conrad MAHNERT, Johann Georg MEUSEL Professor in Erlangen, Johann Erich BIESTER, Custos der Königlichen Bibliothek Berlin, Friedrich NICOLAI der Berliner Schriftsteller und Johann Ephraim SCHEIBEL Prefekt der Rhediger-Bibliothek zu Breslau usw. Aus Böhmen: Graf Johann Rudolf CHOTEK Präsident der Königlichen Wissenschaftlichen Gesellschaft von Böhmen, Josef DOBROVSKY Linguist und Historiker, Karel Rafael UNGAR, Leiter der Universitätsbibliothek Prag, Jan Peter CERRONI Historiker, Tobias Gruber HYDROGRAPH, Johann MAYER Arzt und Naturwissenschaftler, Abt Anton MILOGRÜN und der Kunstsammler Graf Franz Josef STERNBERG. Aus Polen: Jan Chrzyciel ALBERTRANDI Historiker und Numismatiker, sowie Adam KAZIMIERZ Fürst CZARTORYSKI der gelehrte Bücher- und Kunstsammler. Im „Bundesland“ (regnum socium) Kroatien und Slawonien: Jozif DOMIN Seminarrektor in Zagreb und Botaniker, Franz KLOHAMMER Piarist, Ljudovit MARICH Oberstudienrat in Zagreb und der Gymnasiallehrer Tomo MIKLOUSICH.

Ausser den hervorragenden Gelehrten und Schriftsteller dieser Nachbarländer äusserte man sich auch in den wissenschaftlichen Kreisen Englands und Italiens begeistert über die imposante Hungarica-Sammlung Franz von SZÉCHÉNYI's.

Durch die Gründung der Ungarischen Nationalbibliothek musste man auch in den massgebenden Kulturzentren Europas erkennen, dass Ungarn seit Jahrhunderten ein integranter Teil der europäischen Kulturgemeinschaft war.